

DIAPHORON

(„Különbözés”)

Rendhagyó betekintés a filozófia terébe

TARTALOM

I. Megállás

A filozófia kapujánál

1. Elöljáróban megáll
2. Hova kerültünk?
3. Kérdések a négyzeten
4. Pár adomány
5. Költséghaszon-elemzés
6. Különállás
7. Lehet másképp
8. Látószögek
9. Kinek ez, kinek az

II. Bebocsátás

Ismerkedés a nem-tudással

10. Ami különféle
11. Ami lényegtelen
12. Egyenrangúan más
13. Időzések
14. Csodálkozások
15. Születések
16. Elképedések
17. Pontos idő
18. A nyugalom tengerén
19. Vámáru-nyilatkozat

III. Báméskodás

Különfélék mindenfelé

20. Hasonlat vak bogárral
21. Látáspróba mókussal
22. Hatalmas kép

23. Helyi szokások
24. Stílusok a tudományban
25. Helyi idők
26. Időirányok a térben
27. Igazságok
28. Eszmék
29. Szörnyek

IV. Utazás

Vonzásterek között

30. Milyen alakú a világ?
31. Észlelési paraméterek
32. Megvilágítások tere
33. Sötétlőbb mélységek felé
34. Alapirányzatok
35. Térirányok közelebből
36. Elterő alapú evidenciák
37. Örvénylő kupolák
38. Egy tér olvasása
39. Tudatvakság
40. Törzsirányzatok
41. Alkati jellemzők
42. Spirálgalaxisok
43. Itt áll Ön
44. Szürkébe szürkét?
45. Búcsúkép színesben

V. Visszatérés

Hozadékok és emlékeztetők

46. Tekintettel a valóságra
47. Amennyiben biztos
48. Valóság és megvalósulás
49. Több szem többet lát?
50. Visszatérőben megáll

I.

Megállás

A filozófia kapujánál

1. Elöljáróban megáll

Ez a kísérlet (esszé)¹ nem akarja *filozófiai bevezetésnek* kiadni magát sem történeti, sem rendszerelméleti, sem problémaközpontú értelemben. Nem akarja föltüntetni magát tudományos bevezetésnek, afféle „tudós” útikalauznak, melynél elengedhetetlen, hogy pontos útiránnyal, menetrenddel, szabatos eligazítással szolgáljon az Olvasónak. Inkább tekintendő *rendhagyó betekintési kísérletnek* a filozófia terébe.

Ezért az Olvasót arra kell kérnem, ő se tekintse magát az ún. filozófiai tudományba bevezetendő, beavatandó tanítványnak. Hanem kísérje el a szerzőt a filozófiai tér különös *planetáriumába*, és ott legyen vele együtt-gondolkodó útítárs egy talán nem teljesen szokványos utazásban, amelynek nagyjából a következő lesz a menetrendje.

- I. *Megállás.* Utunk a filozófiai tér kapujánál kezdődik, azon tűnődve, mit kíván tőlünk maga a bejutás, egyáltalán, mit jelent belépni ebbe a térbe, vagy éppen mit jelent kívül állni rajta, és belül maradni a köznapi gondolkodás terén.
- II. *Bebocsátás.* Ahhoz, hogy beléphessünk a filozófia terébe, ismerkednünk kell a nem-tudással annak legkülönbébb alakváltozataiban.
- III. *Báméskodás.* Belépve a filozófiai térbe, előbb hozzászoktatjuk magunkat ennek a képzetes (képzeletbeli) térnek a látványához, szétnézünk benne, különféle irányával ismerkedünk.
- IV. *Utazás.* Ezután szemügyre vesszük e különös univerzum főszereplőit, melyeket irányzatok néven fogunk azonosítani; megfigyeljük, milyen térbeli rendeződés, mozgásforma érvényes a filozófiai világokra; és köztük mozogva hol tűnik úgy, hogy elértük a filozófiai tér határait.
- V. *Visszatérés.* Végül minden utazás zárórésze következik: a hozadékok és tanulságok összegzése. Most még nem tudni, mik ezek. Elég, ha annyit tudunk előzetesen, hogy míg odautunk inkább az *igazság kétsége* felé tart, visszautunk inkább a *valóság kétségével* fog szembeesíteni.

Ha *célját* kellene adnom e rendhagyó betekintésnek a filozófia terébe, ez így szólna. Érdekes úgy képet adni a filozófiáról, hogy „helyeinek” összessége nem a newtoni sima, egyenemű, abszolút térhez hasonlít. Megítélésem szerint ugyanis helytállóbb úgy látni a filozófia különféle irányzati mozgásainak együttesét, hogy összességük analógiáját inkább az einsteini több vonzásirányú, más-más irányokba „gravitáló”

* Köszönöm mindazoknak, akik írásom végső formájának kialakításában segítségemre voltak észrevétellel, korrekcióval, bátorítással: Bacsó Béla, Czeglédi András, Gyeskó Ágnes, Kardos András, Kokas Károly, Kurdi Imre, Schmal Dániel, Pomázi Gyöngyi, Pongrácz Tibor, Tarnóczi Gabriella, Vajda Mihály. Természetesen a szöveg minden hibájáért, gyengeségéért kizárólag a szerzőt terheli felelősség.

tér adja. Ez nagyjából a *relativitáselmélet* terének képe. Ennek belátásához értelemszerűen ki kell lép-nünk abból a felfogási keretből, amelyet a filozófusok már jó *száz* ideje – nagyjából Husserl óta – a köznap gondolkodásunkra jellemző „természetes beállítódásnak” hívnak. Továbbá bele kellene tanul-nunk abba is (megjegyzem, számos filozófusra is ráférne ez), hogy miként értsük a gondolkodás komo-lyan vett *relativitását* úgy, hogy ezen ne egy semmire sem kötelező *relativizmust* értsük.

Miért „utazás”? Mert az eredményekben, hasznosítható szellemi végtermékekben érdekelt „ter-mészetes beállítódás” – a tudományé éppúgy, mint a köznap gondolkodásé – nem tájékozatlanság, nem tévedés. Ebből nem lehet egyszerűen kilépni. Ehhez nem elég sem felvilágosítás, sem megvilágosodás, amelyek azt ígérlik, hogy hirtelen fényt gyújtanak bennünk és körülöttünk. Természetes beállítódásból csak *kinevelődve* van kiút. Ez a filozofáló „kinevelődés” nem más, mint elsődleges „begyakorlódás” a *filozófiába*. Utat jelent; és ami utat jár be, azt így hívják: utazás.

Ahhoz, hogy a kozmikus relativitás terének *képét* vetítsük rá a filozófia terére, nemcsak számos gondolkodótól kaphatunk bátorítást, hanem természettudósoktól is. Nemcsak Einsteinól, a relativitás-elmélet atyjától, de például Carl Saganól is, a Cornell Egyetem csillagászati és űrtudományi tanszéké-nek néhai professzorától, a tudomány kiváló népszerűsítőjétől. Élete vége felé ugyanis Sagan határozot-tan letette voksát egy *bölcseleti* (közelebbről: etikai) *modell pluralitása* mellett; legyen ő egy előzetes példa arra, miféle gondolati tér felé tartunk.

Sagan állásfoglalásának apropója bizonyára a Világvallások Parlamentjének 1993. szeptemberi, chicagói nyilatkozata volt, amely a kiváló teológus, Hans Küng javaslatára az arany szabályt jelölte meg az ún. globális etika egyetlen hordozójának: *Tedd, amit akarnál, hogy tegyenek veled! Ne tedd, amit nem akarnál, hogy tegyenek veled*. Sagan pár hónappal későbbi írása ugyanis ennek épp ellenkezőjét mondta ki: az arany szabály erőtlen, idealista, kontraproduktív. Ráadásul nem is egyetlen etika követői vagyunk. Mint írta, a pozitív és negatív fogalmazású arany szabály mellett még legalább négy viszonyossági szabály *vonzásterében* állunk.

Ilyen a Réz szabály: *Tégy másokkal úgy, ahogy ők tesznek veled! Szemet szemért, fogat fogért!* Ilyen a Vasszabály: *Tégy másokkal, amit akarsz, mielőtt ők teszik veled!* Ilyen a legdurvább, az Ónsza-bály: *Fölfelé nyalj, lefelé taposs; rokonaidnak osztogass, a többiekkel meg tégy, amit akarsz, mielőtt ők teszik veled!* És ilyen a Sagan szerint követésre leginkább méltó elv, az ún. Tit-for-Tat-szabály („Köl-csönkenyér visszajár”): *Előbb légy együttműködő, aztán tégy másokkal rendre úgy, ahogy ők tesznek veled!* Ezzel azt mondta ki Sagan, hogy etikai értelemben is alapelvek vonzásának és taszításának „ga-laktikus terében” választunk utat. Vagyis: *relatív térben* mozgunk.¹

Sagan elgondolása némi ízelítő abból, hogy a filozófia miféle terébe készülődünk. De mint ez a tervezett menetrenden látszik, imaginárius (képzeleti, képzeletbeli) utazásunknak már elindulnia sem lesz egyszerű. A filozófiai tér felé ugyanis paradox módon azzal tesszük meg az *első lépést*, hogy kapu-jánál *megállunk*. Tartok tőle, nem is kevés időre. Rendhagyó utazásunk tehát azzal veszi kezdetét, hogy előljáróban megáll.

2. Hova kerültünk?

Legyen ez itt a *filozófia kapuja*.

Azt írja Arisztotelész a *Metafizikában*, hogy „a filozófiát az igazság tudományának nevezzük”. Ez a „tudomány”, vélik sokan, nem is lehet nehéz. Hiszen, teszi hozzá, „mivel nyilván úgy vagyunk az igazsággal, ahogy a közmondást szoktuk alkalmazni, <bátran kérdezhetjük>: ’Ugyan melyik <céllövő> hibázza el a kaput?’”² Nézzük, eltaláljuk-e az *igazság kapuját*, amely állítólag elhibázhatatlanul széles, és annak tudományába nyílik, a filozófiába.

„Ki itt belépsz, hagyj fel minden...” – mivel is? Van, aki a filozófia kapuján belépve talán úgy fejezné be a sort, ahogy tette Dante: *lasciate ogni speranza* – „hagyj fel minden reménnyel”.³ Mármost: minden reménnyel, hogy a filozófiát siker koronázza az igazságok egy-igaz alapelveinek megtalálásában. Kiváló filozófusok adták írásba ennek ellenkezőjét. „Nincs olyan alapelv, amely minden igazság *egyetlen*, feltétlen és egyetemes alapelve volna”, írta Kant;⁴ „*minden* filozófia kudarcot vall, ez hozzátartozik a fogalmához”, írta Heidegger.⁵

E nem épp biztató kilátásokhoz hozzá tehetnénk azt is, amit egy ókori gondolkodó (Diogenész) mondott kora egyik agyondicsért filozófusáról. „Hogyan lehet az, hogy valaki ily régóta üzi a filozófiát, és még senkit sem szomorított el?”⁶ Az a Nietzsche idézi ezt a mondást, aki *természetivé* próbálta tenni az embert: megfosztani minden szűklátókörűségétől, kételyt ébresztani faja iránti elfogultságával szemben, hogy így az ember maga váljék saját veszteségeit nem fájlaló, közönyösen tenyésző, növény-pusztuló természetté. Azzá, amelyről mestere, Schopenhauer szintén ókori intelmet idéz: *natura non contristatur*, „a természet nem szomorkodik”;⁷ nem könnyeket hullat, legfeljebb falevelet és csillagokat. Vajon ennek szellemében azt mondjuk-e hát a filozófia terének kapujáról, hogy „ki itt belépsz, hagyj fel” *minden igaznak vélt tudással*, minden remélhető bizonyossággal?

Vagy, ellenkezőleg, inkább azt mondjuk-e bizakodva, hogy aki itt belép, végre mégis felhagyhat *minden kétellyel*? Utóvégre Platónról Hegelig temérdek filozófus vallotta (s a maiak közül is számosan), hogy a filozófia épp erre való: adjon igazságot, reményt, célt; árásszon értelmet maga körül; avasson be isten titkaiba; vezessen az ideák fényébe, a szférák harmóniájába, a lét mélyére! De vajon tényleg meg tudnánk-e tenni ezt? S ha igen, vajon milyen felirat állna a kételyek poklának kapuján *belül* a tévelygéstől szabadulóknak szóló *búcsúüzenetként*? Ha végleg kivezetnénk a kételyek alvilágából az örök igazság fényébe, úgy a kételyekkel együtt nem vetnénk-e le a gondolkodni tudó porhüvelyünket is? Mert ez esetben nem is kell búcsúfelirat ama kapura belül. Hiszen test híján nem volna *látó és értő szem*, amely egy gondolkodni tudó fölből kinézve bármit is leolvashatna onnan.

Vagy úgy állna a helyzet, hogy a filozófia *nem ígér sem biztos tudást, sem kételkedést*? Mondván: a filozófus nem kételyekkel elszomorítani, de nem is bizonyosságokkal vigasztalni küldetett a világra, merthogy a filozófusoknak a világot nem magyarázniuk kellene, hanem megváltoztatniuk (Marx)? De sajnos így is kérdések állnak elő. Honnan a bizonyosság, hogy a megváltoztatott világ *további* változtatásának elvetése, az üdvös végcélhoz, változatlanlansághoz való elérés már nem szorul magyarázatra?

És honnan tudni, hogy egyes filozófusok nagyszabású világ- és emberformáló célja helyett nem inkább, mondjuk, Montaigne-é a követendőbb: „Mások formálják az embert; én elmesélem”?⁸

Még útra sem keltünk, máris csupa kérdés mindenütt.

3. Kérdések a négyzeten

És vajon *kicsoda* volna az, aki úgy léphetne be a filozófia kapui egyikén, *mint* filozófus? Hiszen filozófiával sokan foglalkoznak, de filozófia-alkotást roppant kevesen művelnek. Hogy kik ők, akik nem filozófusok, de szívesen látszanak annak maguk előtt, könnyű összeszedni. Egyszer készítettem egy rövid listát azok „foglalkozásáról”, akik csak hiszik magukat filozófusnak, de távolról sem azok.⁹ Hanem: eszmék történészei, ideológiai posztamens-építők, argumentum-csiszológatók, aggályos szakbarbárok, véleményvezérek, nézetszemlélők, teória-ágazati diszpécserok és világfi marketingesek. És, újra Nietzsche idézve: kétlábon járó, „kóbor enciklopédiák”, netán az igazság „komor vadászhajói”, akik végül üres kézzel térnek meg a „megismerés erdejéből”, ahol nyúlfarknyi bizonyosságot sem sikerült elejteniük.¹⁰ Egyik sem filozófus. Egyik sem teremt saját *univerzumot a filozófia terében*.

Filozófiai univerzum-teremtésből is többféle van. A világalkotás kinek az „igaz ösvényre vezető kalauz”, kinek a kételyek világegyeteme. A filozófia Kantnál a „felfogáskutatók” architektonikus (építkező) „rendszer-művészeti” alkotása.¹¹ Foucault-nál a szüntelen különbségtétel, a megkülönböztetés „diagnosztikai tevékenysége”.¹² Wittgensteinnél rámutatás a „Nézd így a dolgokat!” gesztusa¹³ által nyíló horizontra. Vagy, hogy egy régebbi példát idézzek: Szókratésznél a filozófiai világalkotás az, ha eljutunk a semmit-nem-tudás fokára ott, ahol előtte még biztosak voltunk vélt tudásunkban. Kik hát az őshonosai a filozófia terének, kik a *valódi filozófusok*?

De rákérdezhetnénk így is Dante verssorára: „belépni” – *hova?* A *filozófia* terébe? Oda, amely tételek, érvek, elvek, fogalmak eleven piaca vagy épp kolumbáriuma? Nem inkább a *filozofálás* terébe lépünk be így? Oda, ahol gondolatmenetek többé-kevésbé zárt hadoszlopai vonulnak ide-oda, eszmék harca folyik, kételyek módszeres oszlatása, amik azonban, hiába, újra csak összeverődnek valahol mássutt; vagyis oda, ahol kérdések és megoldások küzdelmes „filozófiai története”¹⁴ zajlik szakadatlanul?

Eldöntendő más is. Ha a filozófia terében tényleg nem tömérdek „gondolati dolog” (*ens rationis*) – eszmék, elvek, hitek – raktárát vagy lomtárát érdemes látnunk, hanem inkább *gondolkodás-folyamok medrét és árterét*, akkor ezek hullámai, áradatai vajon hol érik el e tér határait? Egyáltalán: milyen kinézetű, milyen alkatú, formájú (a görögök szavával: milyen *szkhémájú*) tér volna a filozófia tere?

4. Pár adomány

Könnyedebb hangvételű, biztatóbb invitálással szerettem volna kedvet csinálni ehhez a rendhagyó utazáshoz. De a filozófia kapuja minden, csak nem a félrevezetés és az önáltatás helye. Ha a filozófia terébe

vezető „kapu” metaforáját nem az *Isteni színjáték* „Pokol”-könyve adná, akkor is az volna a legkevesebb, amit a bejutás kérdéseiről muszáj volna előre kimondani, hogy az itt fölmerülő kérdések közt sajnos akadnak *pokoli* nehezek is.

De ezt ellenőrizze inkább az Olvasó maga. Vegyünk előbb egy *könnyebb* kérdést. Melyik szobor mutatja a gondolkodó embert legplasztikusabban? Akik rávágják, hogy ez csak Rodin *Gondolkodója* lehet, tévednek. Ezt nem én mondom, hanem egy képi-ábrázolási hitelességben kevésbé felülmúlható költő, Pilinszky János: ilyen testtartással „nem gondolkodik senki. Mindenki nyitott szájjal, kiürült arc-cal, hülye szemekkel és bambán gondolkodik”.¹⁵ Igaza van. Bárki megerősítheti Pilinszky igazát, akinek megadatott, hogy eszébe jusson egy fia önálló, alkotó gondolat; köztük például Agatha Christie, aki legjobb ötletei föllelésére közismerten a *mosogatásban* találta meg a legmegfelelőbb alkalmat, testhelyzetet. Tartok tőle: a köznapi gondolkodásnak a filozófiáiról alkotott képe nagyjából úgy viszonyul a hitelességhez, mint a komor töprengés szobra a teáscsészék öblögetéséhez.

Az egyik *legnehezebb* kérdésről viszont épp imént volt szó. Vajon el tudná-e képzelni az Olvasó a filozófiai gondolkodás terét *sokalakúan deformált helyként*? Tudna-e például másként, mint az *EGY igazságában* gondolkodni a LÉTRŐL (lélekről, világról, istenről), vagyis nem úgy, ahogy ezt a filozófiai igazságtól általában megkövetelik? Erre a hagyományos követelésre példa pár sor egy Leibniz-levélből: „ami nem igazán EGY létező, az nem is igazán LÉTEZŐ. A filozófusok mindig is úgy vélték, hogy az egy és a létező felcserélhető fogalmak”.¹⁶ Nos, tudnánk-e a gondolkodás létező terét nem egynek elgondolni, nem olyannak, ahol a szellem határtalan szárnyalásához „illő” geometriai végtelen uralkodik, ahol minden kérdésre megvan valahol az egy-igaz forrású, végső, egyetlen helyes válasz? Tudnánk-e olyan helynek látni ezt a gondolati teret, ahol az állítólag végtelen adottságú és képességű szellemünk nem egy kivilágított légtérben mutatja be a maga akrobatikus szaltóit? Tudnánk-e ezt a teret olyannak látni, ahol minden, ami létezik (egzisztál), csak különféle fénytörésben, más-más fényintenzitású vetületben tűnik elénk, *félhomályban* látszik (Hegel)?¹⁷ Tudnánk-e úgy venni e teret, hogy benne minden – nemcsak a lét, de az *eredet felfogása* is – már eleve *különféle*, sokalakú, („polimorf”, Merleau-Ponty)?¹⁸

Ha ezt *képtelenségnek* gondolja valaki, emlékezzen Platón szavára a *Lakomából*, ahol is a Szókratész-tanítvány Alkibiadész a filozófia adta „elragadtatásról”, annak „szent tébolyáról” (*mania*) beszél. Vagy Nietzsche, aki szerint az európai filozófia is „képtelen ötlettel” (*ungereimter Einfall*)¹⁹ kezdődik Thalész-nél, azzal a tétellel, hogy mindennek anyáöle a víz. Aki a garantáltan képtelenség-mentes – úgymond „józan” – gondolatok pázsitján heverészve szeretne napfürdőzni, az jobb, ha most fogja menekülőre.

Ellenben aki marad, azt a filozófia terébe érve várhatja pár, másutt aligha beszerezhető szellemi adomány, nyereség, különlegesség. Elsőt, a *szabadságot*, Descartes, Kant és Hegel mondja ki. Sorrendben: a szabad választás aktusa az egyetlen esemény, amelynél az ember egyenrangú istennel (Descartes);²⁰ a szabadság az ész egyetlen „ténye”, az egyetlen, mely több halandó mivoltunknál (Kant);²¹ végül:

a gondolkodás „egy-gyökerű” a szabadsággal (Hegel).²² Másodikra, a *kedvtelésre* például Nigel Warburton emlékeztet:²³ filozófiát művelni, forogjon bármily nehéz kérdés körül is, élvezetet és kedvtelést jelent. Harmadikat, a *tágasságot*, Niels Bohr nevezi néven: „A tágassággal világosságot nyerünk.”²⁴

A filozófia „szent tébolyának” kozmikus tere, habár nem kevés agyrém és rögeszme száguld át rajta, s néha pokoli kérdések szűk kapui vezetnek be hozzá, *nem zártosztály*. A filozófia terében világra jönni – értsd: világra eszmélni, még ha nem is világot teremteni – kivételes adomány. Miért? Mert: *ennél tágasabb térben az ember nem lelheti kedvét saját szellemi szabadságában*.

Igaz, ez a tágasság nemcsak világosságot, élvezetet, szabadságot adhat. Szorongató is lehet, járhat a bizonytalanság, elveszettség, kétségbeesés érzésével is. Sosem volt olyan önhitt a filozófia, hogy erről a veszélyről ne tudott volna maga is. Különbözik Platón mítoszaiban nem ez lenne a halandók megnevezése: „egy napos éltű lelkek”. Pascal pedig, az *idők esetlegességébe* és a *terek végtelenjébe* vetett emberről gondolkodva, nem azt vetett volna papírra *A Bölcsesség könyve* frázisa kapcsán („Az egy napig időző vendég emlékezete”, V, 14.), hogy: „E végtelen térségek örök hallgatása rettegéssel tölt el.”²⁵

5. Költséghaszon-elemzés

De vajon ez elég volna-e annak a filozófia dolgában még járatlan, de érdeklődő fiatalembernek – legyen ő most az örökifjú, kedves Olvasó –, aki a mondott nehézségek ellenére netán még mindig érdeklődéssel követi ezt az írást? Nem azt fogja-e mondani, hogy szabadság–kedvtelés–tágasság hármasa neki bizony megtalálható másutt is. Például barátok közt, világhálón, bulikon, utazásokon stb. Ő a filozófiától olyat várna, ami másutt valóban beszerezhetetlen: *hasznos*, elgondolkodtató, végleg eligazító *életigazságokat*. Vajon ilyenekkel tudna-e szolgálni a filozófia?

A filozófia esetleges hasznáról Diderot ezt írja egy kifejezetten fiataloknak szánt írásában (*Gondolatok a Természet Értelmezéséhez*):

A filozófiát csak egyetlen módon lehet valóban ajánlatossá tenni az egyszerű ember előtt: ha rámutatunk hasznos oldalára. Az egyszerű ember azt kérdezi: *mi hasznom van belőle?* Sose kerüljünk olyan helyzetbe, hogy azzal kelljen felelnünk: *semmi*. Az egyszerű ember nem tudja, hogy egészen másból merít tanulságot a filozófus, és más használ neki, minthogy a filozófus értelmét gyakran az világítja meg, ami árt, és az homályosítja el, ami használ.²⁶

Ez korrekt és (ami fontosabb) őszinte, de kétségtelenül kétértelmű válasz arra, hogy laikusoknak vajon hasznos-e a filozófia. A filozófia *hasznos*, mondja Diderot ama képzeletbeli, ifjú Olvasónak; ámde *más miatt*, mint amiért várod, továbbá másért tanulságos *neked*, mint egy filozófusnak. Vajon mit jelent ez? Ahhoz, hogy a választ megvilágítsam, előbb hadd térjek ki az alkotó és befogadó közti nézőpont-különbség gondolatára.

Jó száz éve hívta föl a figyelmet arra egy kiváló, magyar esztéta (Popper Leó), hogy ha mondjuk egy kortárs kiállításon valamely festményt egymás mellett állva nézegetne az „esztéta” – a hivatásos

befogadó – és a művet alkotó művész, akkor mást látna rajta az egyik és a másik.²⁷ Mégpedig azért, mert eleve mást keresnek a festményen. Az „esztéta” értelmet keres a színek és formák közt, a festő hibákat keres ott. A befogadó *jólsikerült* értelemkapcsolatokra vadászik rajta. Az alkotó ellenben (még mindig) munkája *sikerületlenségeit* vizslatja szakszemmel. Ezért ha netán azt dűnnyögnék egymásnak, hogy ez a festmény elég „jó”, akkor ez másnak szólna egyiknél is, másiknál is. Az „esztéta” azt nyugtázná vele, hogy *őt* a mű látvány-értelemmel gazdagította, míg az alkotó azt, hogy eredeti elképzeléseihez mérve a *mű* „rendben van”, mert nagyjából hibamentes.

Ez a különbség érteti meg Diderot szavait a filozófia hasznáról. Az, aki nem filozófus (a befogadó), *kész értelmet* keres a filozófiában. Főként saját életéhez. A filozófus viszont, ha valóban az (vagyis alkotó), mindig csak *készülő értelmet* tud látni a filozófiai produkciókban, beleértve a sajátját is. A filozófus munkája jórészt önmagán végzett munka, beszéde többnyire önmagával folytatott párbeszéd (Wittgenstein);²⁸ magára a kérdésére visszafordított, „hatványra emelt” kérdés (Merleau-Ponty).²⁹

A köznap gondolkodás másként érti magát a létet is, mint a filozófiai gondolkodás, vagyis más a lételmélete (ontológiája). A kiváló filozófiatörténész, Eugen Fink írja: „A ’köznapok ontológiája’ (*Ontologie des Alltags*) készen levőnek tűnik... Ezzel szemben a ’filozófia ontológiája’ egyáltalán nem végleges és lezárt, hanem *nyitott* – s a lét fogalmi megértésének minden átgondolása mind mélyebbre vezet abba, ami elgondolhatatlan (*Unausdenkliche*).”³⁰ Aki nem filozófus, az már *megvalósult*, szeme elé tárul életértelmek, világmagyarázatok begyűjtésében, „újrahasznosításában” érdekelt. A filozófus szeme viszont mindig a *lehetséges* életértelmeket, világmagyarázatokat fürkészi. Neki valójában nem az *értelemtelítettség* használ saját értelemkeresésében. Ellenkezőleg. Ha tényleg filozófus, az fogja érdekelni, hogy az adott elgondolásban (sajátjában főleg) lát-e hibát, talál-e fogytékos érvet, *értelemhiányt*. Azt, ami felfogásának meghatározott iránya miatt nem látható, nem gondolható el a számára – ami „meglapul a gondolat árnyékában”.³¹

Aki nem filozófus, csak „átvesz” egy értelmet, tanítást, bölcsességet. Aki ellenben filozófus, az „forgatja” azt. Megforgatja saját hitein belül, s hagyja megforgatni kételyei által is. Mondhatni, a filozófia terébe jutva *forgandó világok* közt találjuk magunkat. Egy olyan térben, ahol a *saját* gondolatvilágunk mellett vagy azzal szemben *idegen* világokkal is szembesülünk. Ezért nagy a presztízse a filozófiának olyan kultúrákban és civilizációkban, amelyek becsben tartják a gondolati rugalmasság elérését, egy realisabb önkép elsajátítását, a ráérzést a másféle észjárásokból fakadó döntések logikájára. Ugyane miatt fordul elő, hogy egyes világcégek szívesen vesznek, sőt rendszeresítik a szokványos üzleti logikához képest átfogóbban, rugalmasabban, innovatívabban gondolkodó filozófusok „szolgálatait”. Egy délolasz kisváros (Corigliano d’Otranto) polgármestere már „filozófiai konzulenszt” is alkalmaz lakossági célra.³²

Mindent összevetve, a filozófia úgynevezett haszna nagyjából így adható meg: ha *rendet* akarsz *találni* saját fejedben, legyél képes ott *rendet veszteni*: más fejével gondolkodni, akár fejed tetejére állni is. A gondolkodás terében sincs sajátja annak, aki nem fordul meg idegenben.

6. Különállás

De muszáj-e az eddigi kérdések súlyával belépni a filozófia terébe? Tényleg be kell lépünk egy kapun? Hiszen lehet, hogy eleve a filozófia terén belül találtatunk. Lehet, hogy soha nem voltunk, nem vagyunk kívül rajta, így mindig saját világunkban vagyunk. Mert ha így lenne, akkor a filozófia sajátos kinézetű terét sem kellene *külön* keresnünk, nem kellene átlépünk oda.

A köznyelv biztos nem lát éles határt közfelfogás és filozófia közt, legalábbis a *saját hátrányára* nem. „Pékségünk filozófiája szerint...”, kezdi egy nyilatkozó pék. „Nekem mindig is ez volt az életfilozófiám”, nyilatkozza egy celeb. „Ne filózz már ezen annyit!”, szól oda egy lány a barátnőjéhez. „Ez nem holmi filozófiai kérdés, hanem véres valóság”, hallok valakit hangoskodni a tévében. A „filozófia” szó köznapi jelentése (használata) nyelvünk jelen állapotában nem épp hízelgő a filozófia hagyományára nézve. Rögzítem a mai jelentését: 1. gyakorlati tevékenységek elvének megnevezése; 2. életviteli szempont kinyilvánítása; 3. céltalan morfondírozás, köldöknézés; 4. valóságidegen elmélkedés. Mi tagadás, a jelentések e lehangoló összesítése elég távol esik attól a gondolati tértől, ahol, mondjuk, Platón, Ágoston, Husserl vagy Wittgenstein volt honos.

Nem beszélve arról, hogy a közfelfogás kezdettől fogva szeretett bosszút állni a csak okoskodni tudó filozófusokon. Híres, ókori anekdoták gúnyolódnak azon, hogy a gyakorlati dolgokra nem néző, az érdekekre nem tekintő filozófus – jöllehet épp e tulajdonsága miatt tartotta Arisztotelész a filozófust az *egyetlen „szabad tudomány”* művelőjének³³ – szó szerint vak arra, ami szeme előtt van. Már Thalészt, a mondabeli első görög filozófust is kinevette egy arra járó, trák szolgálólány, amikor az bámészkodva elmélkedve beleesett a kútba. (Nem véletlenül oda, hisz, mint már tudjuk, tőle származik a „mindennek anyáöle a víz” eszméje.) A „görögök közt legbölcsebb” Homérosz pedig állítólag abba a székelyben halt bele, meséli róla Hérakleitosz (56. fragm.), hogy nem találta ki a választ az utcagyerekek találós kérdésére: „ahányat megláttunk és megfogtunk, azt otthagytuk, ahányat azonban sem nem láttunk meg, sem meg nem fogtunk, azt hozzuk magunkkal”. (Megoldás: a tetvek.)

Az ókor műveltebbjei sem mentek a szomszédba, ha filozófusokat kellett gúnyolniuk. Példa rá Arisztophanésztól a *Felhők* című komédia, mely üresfejű, szörszálhasogató, pénzsóvár szofistaként lépteti színre Szókratészt. Vagy emlékezhetünk Lukianosz szatírájára, a *Filozófusok árverésére*, ahol Zeusz rabszolgákként árultatja Hermésszel az ókori filozófusok legjobbait, de közülük jónéhány a nyakukon marad, mert a kutyának sem kell. Mivel a filozófia tere nem a köznapi gondolkodásé, nem is tehet sokat azért, hogy maga mellett szót emelhessen, ilyen maró gúnnyal végképp nem.

Tartok tőle: ha a filozófia szellemének *látható ábrázata* (arca) volna, az nemigen ismerne magára a köznyelvi használat tükrében. Ez a még jóindulatú laikusoknál is fennálló megértési szakadék, belátáshiány sajnos komoly deficit. Az következik belőle, hogy ha ennek a szellemi ábrázatnak szája is volna, úgy az csöndesen arra intené a „filozófia” szó avatott használóit, hogy előbb át kell hidalniuk ezt az értési szakadékot, ha munkálkodásukat valóban meg akarják világítani mások, a *kívülállók* előtt, akik (vegyük a pozitív forgatókönyvet) sok esetben nyitottak is lehetnek a betekintésre a filozófiába.

Ki ez a (talán érdeklődő) kívülálló? Hadd nevezzem úgy, ahogy William James hívta őt, jó száz évvel ezelőtt: ő a „filozófia köznapi laikusa” (*ordinary philosophical layman*), aki „sosem következetes a filozófiában, soha nem tisztázza rendszerét, hanem határozatlanul, hol az egyik, hol a másik tetszetős részében él, engedve az egymást követő órák csábításainak”.³⁴ Ő, a köznapi gondolkodás embere mindezek miatt más, mint a filozófiai tér embere, aki következetességre és tisztázásra törekszik, és nem vált naponta „rendszer”. Ezért a filozófia esetében avatott és avatatlan hiába van *egyazon világban*, még sincs *egyazon térben*.

Más szóval: attól, hogy világon vagyunk, még nem vagyunk a filozófia terén belül, jelentsen ez a tér egyelőre bármit is. Márpedig ha nem vagyunk e tér *bennszülöttjei*, csak *bevándoroltjai* lehetünk.

7. Lehet másképp

De ne engedjünk még a (való) világ és (filozófiai) tér *elválasztása* indokainak, melyek hinnünk engedik: előbb be kell lépni ebbe a térbe *kívülről*. Három elgondolás is ellene szól élt világunk és gondolt (filozófiai) terünk elválasztásának. Szlogen tömörségű megfogalmazásban idézem őket. „Nincs kívül, nincs Odakint” (*Es gibt kein Außen*), mondja Nietzsche költő-filozófus alakja, Zarathustra.³⁵ Létünk már eleve világban-benne-lét, együttlét másokkal (*In-der-Welt-sein, Mit-sein*), mondják a 20. század olyan filozófus-nagyjai, mint Husserl, Heidegger. Nyelvünk határai világunk határait is jelentik, írja Wittgenstein.³⁶

Így van; a világnak nincs „Odakint”-je, nincs más-világa; a világra jött ember eleve „ott” találja magát: egy másokkal közös világban. A nincs-másvilág hite, nyelvünk használata, maga az életünk: ez valóban mind-mind *kerete egy világnak*. Csakhogy: egyik sem *kerete egy filozófiai térnek*.

E tér sajátossága ugyanis az, hogy nem csak *van*, mint a világ. A filozófia terében minden más-ként is *lehet*. Ez nem újkeletű bölcsesség. Nagyjából olyan régi, mint maga a filozófia. Már Arisztotelész *Poétikája* is úgy adja meg a történetírás és a (tragédia)költészet közti különbséget, hogy az előbbi arról szól, ami *megtörtént*, a (tragédia)költészet meg arról, ami *megtörténhet*; ezért is áll közelebb a filozófiához.³⁷ A filozófiai gondolatvilágok a lehetségesség módján léteznek. A hitünk, nyelvünk, életünk adta világ olyan, amilyen – és *nem másmilyen*; a világunk úgy van, ahogy van – és *nem máshogy*. A filozófia tere ellenben olyan, hogy benne az épp-így-való, épp-ilyen-létű világunk másképp is lehet. Vagy úgy, hogy esetleges tudások, vélekedések helyett *másféle* tudást ígér, például örök, szükségszerű tudást. Vagy úgy, hogy döntésünk révén egy más irányba mozdulni képes, *más útlehetőségű* világot mutat, más világképet, más látószöggel nézett világot.

Igaza van a kiváló filozófia-bevezetést író Arno Anzenbachernek: „Már mindannyian bölcselkedtünk életünkben. Már gyermekként is. A filozófia alapjában véve sohasem idegen számunkra.”³⁸ Ám csak azért van igaza, mert sürgősen hozzáteszi, hogy a filozófia „azokkal a kérdésekkel kezdődik, amelyek maguktól tolulnak fel, mihelyt meginog a köznapok megszokott világa”. Mégpedig *egészében* inog meg. Ő maga nevezi meg azt is, mi történik ilyenkor. „Egy csapásra megkérdőjeleződik minden.” Amed-

dig tehát ez az egészében való megkérdőjelezés meg nem történik, addig alkalmi bölcsekedéseink, tűnjenek nekünk mégoly magvas elmélkedéseknek is, értelem-dimenziókban körülbelül úgy aránylanak a filozófiához, mint az „egy napunkról” szóló, általános iskolai fogalmazványaink az *Antigoné*hoz vagy az *Ulysses*hez, amelyek tudvalevően szintén egy (másfél) nap alatt játszódnak.

A köznap gondolkodásra jellemző „természetes beállítódás” sajátos meggyőződésekben és elvárásokban él. Például, hogy van ő (a szubjektum), és van *vele szemben* egy tárgy (az objektum), amelyet vizsgál és használ. Más szóval, a belső és a külső, a szubjektum és az objektum nem összetartozást testesít meg, hanem szembenállást. Továbbá: minden, ami útjába kerülve „kéznél van” neki, egyben „kézhez is áll” a számára, *neki rendelt*, az ő léptéke szerinti való. Továbbá: hogy elég a velünk szemben álló dolgokról tudni, s nem kell kérdésessé tennünk – négyzetre emelve a kérdezést –, hogy *tudásunk hogyan tud róluk*, és hogy ez a vélt vagy valós ismeretünk mit árul el *önmagunkról*.

Így hát, sajnos vagy szerencsére, mégis csak *van értelme* belépésről beszélni a filozófia kapujának egyikén, átlépésről (kintről befelé) a filozofálás terébe. Ha világunk a filozófia terében találja magát, ez annyit jelent, hogy egy világ a maga *ténylegessége* mellett ott találja *lehetőségének* dilemmáit is. Sőt, annak kérdésével is szembesülni fog (ez az ún. lehetőségfeltétel kérdése), hogy ha már világok vannak, akkor vajon mi által lehetségesek.

8. Látószögek

Mondok egy példát arra, hogyan lehetséges *más-más látószögű kép* a világról a filozófia terében.

Az újkori filozófiatörténet egyik legtekintélyesebb párosától, Hegel és Schelling szerkesztői bevezetőjéből (*Kritisches Journal der Philosophie*, 1800) származik a híres fordulat, hogy értelmünk számára a filozófia „fordított világ” (*verkehrte Welt*).³⁹ Ennek értelmét Hegel később fejti ki *A szellem fenomenológiájában*. A jelenségek esetlegesek, ismereteink róluk bizonytalanok. Ezek köznap világában az ember mindig megpróbálja a biztos tudások, a „törvények nyugalmas birodalmát” elérni. Csak-hogy a filozófia épp e próbálkozást fordítja feje tetejére. Olyan világot mutat „érzékfeletti” valóságnak, ahol *nincs semmi maradandó*, ahol minden a legteljesebb változékonyságnak, felfoghatatlan mozgásnak alávetett. Olyan világot mutat, mely értelmünk maradandóságvágya számára idegen, felfoghatatlan – „fordított világ”.⁴⁰

A filozófiai irányok kritikai érvei Hegel óta annyit módosítottak e különös képen, hogy a filozófia nem annyira *világot* tesz „fordítottá”, hanem inkább *teret*. Gondolkodásunk színterét állítja a feje tetejére, magát a szellemi látóteret, ahol minden megjelenik és alakot ölt. Hegelnek ezt a minden emberi lépték fölötti, *nagylátószögű* világképét ugyanis szembe lehet állítani egy nem kevésbé filozofikus nézőponttal, egy ellenkező pólus felőli nézettel. Azzal a *kislátószögű* perspektívával, melyet legplasztikusabb formájában Karinthy Frigyesről ismerhetünk a *Fordított világ* című írásából.

Az ötlet, amit Karinthy egy csillagásztól vett át, így szól. Képzeljük el, hogy a Föld olyan gömb, amely belül üres, és mi a gravitációs földköpenynek nem a külső, hanem *belső felületén* járunk. A Föld

belseje felé mutató fejünk fölött ott lebeg a relatíve kicsiny égbolt-gömb. Ez a kéklő ég-üreg nagyjából földrész méretű „gázgömböcske”, ahol is kicsinyített röppályán keringenek a csillagok, mellettük pedig kis „kályhaként” kering a Nap az „üres földbuboréknak” hol egyik, hol másik félgömb-belsőjéhez közel. Lábunk alá, a földköpenybe leásva, azaz *kifelé* hatolva, viszont nem juthatunk ki sehova. Hanem elérjük a „nagy tűzréteget”, a láva-övezetet, aminek *túl*nan-járól mit sem tudni.

Karinthy (nem kis részben Nietzsche-től ihletett) kislátószögű világképe *ironikus kontrasztja* Hegel nagylátószögű világképének. A hegeli „fordított világnak” ez a *tovább fordítása* (de nem visszafordítása!) annak szól, hogy az ember megcsömörlött a fenségestől, az abszolútum túlhatalmától, a romantika óta agyonmagasztalt végtelentől, a megdicsőített határtalantól. Elege van ezek ürességéből, valótanságából. Karinthy (és Nietzsche) szerint ez a realitás nélküli, kárhóztos végtelenség, az abszolútumok látószöge nem nyújt semmit a „szenvetések, értelmetlenségek, igazságtalanságok ellen”.

A filozófia tere efféle „fordított”, de *egymással is szembeforduló* világok képével szolgál.

9. Kinek ez, kinek az

Gondolatilag más látószöget felvenni: ez azt jelenti, hogy *belegondolunk* mások helyzetébe, egy másféle nézőpont adta távlatba. De nem tudna-e mégis egyetlen távlatú lenni a filozófiai belegondolás? A választ hadd adja meg röviden egy futó szembesítés. Kant híres fordulata így szól etikája legfőbb céljáról: *bele kellene gondolkodni* magunkat (*sich hineindenken*) az emberiség-eszménket képviselő „értelmi világba”. Nietzsche szerint viszont éppen hogy *ki kellene gondolkodni* magunkat (*sich wegdenken*) az emberiség-eszméből.⁴¹ Ennyit arról, mennyiben volnának egyesíthetők a filozófiai látószögek.

Mi tagadás, megkönnyítené a filozófia többféle távlatú terében való betekintésünk dolgát, ha ez a tér még annál is „egyszerűbb” lenne, mint azok egyszerű felfogásában, akik szerint itt honol minden igaz tudás, bölcsesség, itt fakad mindenek kútforrása, ez a végső válaszok örök fényességű hona. A filozófia egyenetlen állagú és szabálytalan tere azonban ennek épp az ellenkezője. Itt *minden másképp van*, mivel (mint mondtam) itt *minden másképp is lehet*. A filozófia terében nincs evidens gondolat, amit valaki ne gondolt volna el másféleképp is, és természetesen maga előtt épp ennyire evidensnek.

Kezdve már azon is, hogy *a filozófia vajon egyáltalán tudomány-e*. Vannak filozófusok, akik a filozófiát „szigorú tudománynak” tartják, sőt minden tudományok tudományának. Vannak azonban nem kevésbé elismert filozófusok, akik szerint a filozófia nem tudomány. Három példát idézzek föl olyanoktól, akiknek filozófusi tekintélyét, szavahihetőségét aligha vitatja bárki: „Ami a filozófust illeti, őt egyáltalában nem tekinthetjük *munkásnak*, aki a tudományok épületén szorgoskodik, vagyis nem tekinthetjük tudósnak, ő *bölcséletbűvár*.” (Kant)⁴² „A filozófia tudománynak tünteti föl magát, s úgy néz ki, mint egy tudomány, mégsem az.” (Heidegger)⁴³ „Bosszantó ostobaság, ha úgy állítják be, mintha a filozófia tudomány lenne.” (Wittgenstein)⁴⁴

S most vegyük tovább. *Filozófia nélkül nincs tudomány, sőt, ő a legszigorúbb tudásforma; nem, csak filozófia nélkül tud létezni a tudomány; nem, inkább a tudomány maga kell, hogy filozófia legyen.*

A filozófia alapjában elméleti; nem, a filozófia mindig is gyakorlati; nem, inkább ez is, az is. A filozófus mindig az életet tartja szem előtt; nem, a filozófus elsősorban a halálra int (memento mori). A filozófia igazságot keres; nem, inkább látszatokon munkál, sőt, az igazság „megtévesztéses útját”⁴⁵ járja. Az idő áll, az idő folyik; az időben mozgunk, nem, ő mozog bennünk; egyik sem, merthogy nincs is idő. A szellem az elménk műve; a szellem anyag; egyik sem, nincs is szellem. A lélek halandó; nem, a lélek halhatatlan; egyik sem, nincs is lélek. Szabadok vagyunk, szükségszerű kényszereknek vagyunk alávetve, nem, épp a szükségszerűség a szabadság. A mindenség véges; nem, inkább végtelen; egyik sem, mert értelmetlen is ilyet firtatni. Isten van; isten nincs; nem is egy van belőle (hanem kettő, három, sok); az isten láthatatlan szentség; nem, benne lakik minden fűben-fában; ő minden dolgok oka, de lehet, hogy célja; nem, inkább mindenek foglalata; netán egyik sem, mert mindenek alapja, amely maga a mélységes alaptalanság.

És így tovább; kinek ez az egyetlen igazsága, kinek az.

Régen tudni, hogy nincs két filozófus, aki igazat adna egymásnak. Már csak azért sincs, mert még tudósból sincs két ilyen. Mark Twain mondja epésen: „Egy tudós soha nem fog megkedvelni egy olyan elméletet, amelyet nem ő maga indított útjára.”⁴⁶ Filozófus még kevésbé. Neki csak a maga érvei útján feltalált, azokon „végig vitt” igazsága lehet igazság egyáltalán. Lehet tehát, hogy a *filozófia* tudásszerzésre való. Csak az nem biztos, hogy a *filozófus maga* tudásszerzésre képes teremtmény volna.

Ám akkor ki ő? „Ki itt belépsz...” – ki vagy?

II.

Bebocsátás

Ismerkedés a nem-tudással

10. Ami különféle

A filozófia egyszerre a legnemesebb, de sokak szerint egyszersmind a legkevésbé nemes szellemi tevékenység is. *Tud és egyúttal nem tud.* Az istenség (Apollón) hatalmas Nap-szemében Szókratész attól lett a bölcsek között a legnagyobb, mert képes volt tudni saját nem-tudásáról. De ma már a filozófia – főleg a tudomány kihívásában – mintha egyre inkább *félne tudni* arról, amit valójában egyedül ő tudhat igazán: hogy *mi mindent nem tud.* Egyszerű szóval éri őt a kihívás, melynek a kiváló logikatudós, Bertrand Russell adta meg lakonikus formuláját: „úgy hiszem, egy különbség van tudomány és filozófia közt – tudomány az, amit többé-kevésbé tudsz; filozófia az, amit nem”.⁴⁷

Nem csoda, hogy kiváló fizikusok, mint Stephen Hawking, kiadták a jelszót: nincs mese, ezentúl fizikusoknak kell a filozófia kérdéseire felelniük – az eredetileg a „miérték megkérdésére” vállalkozó filozófusok helyett.⁴⁸ Szép feladat, bárki vállalkozzon rá. Csak az a kérdés, van-e például a fizikusokban elég *nemtudás-érzék*, amennyiben *filozófiai* kérdések megválaszolásába fognak. Ilyen tálentummal tudósnak nem muszáj rendelkeznie okvetlenül, filozófus viszont hosszú távon nincs meg nélküle. A nélkül például, hogy gondolkodna arról: egy modell vagy magyarázat vajon mennyiben *foglya* is ama keretnek, amelyben megszületett; mennyiben *határolja* is le az elv, amely neki eredetileg értelmezési formát adott, most viszont már nem engedi így érteni a jelenségek szélesebb vagy újabb körét.

A nem-tudások, ahol megértésünk határára érünk, nem a látó szem homályosságai vagy a látott kép elsötétülései. Ellenkezőleg: ezek mind lehetséges *kilátópontok* a gondolkodásmódok addig nem értett vagy pedig távlatában fel nem ismert különféléjére. Olyanokra, amelyek e kilátópontokról nézve – egészükben véve – először képtelenségeknek, ostobaságoknak tűnnek. Hiszen régi keletű (Cicerótól ismert) bölcsesség, hogy nincs olyan képtelenség, melyet ne mondana egy filozófus.⁴⁹ Kérdés tehát, hogy tudomásul akarja-e venni a tudomány embere, aki filozófiára adja a fejét, hogy nemcsak tudásukban és nem-tudásukban különfélék a filozófiák, hanem a létezés fogalmát (felfogásképét) kereső *ostobaságaik csapongásaiban* is azok.

Mindenesetre a filozófia az átgondolt egyet-nem-értések, érvekkel végig vitt megkülönböztetések, a *tudatosuló differenciák* tere. Arisztotelész fogalmaival, a filozófia nem az azonos (*tautón*), nem a más (*heteron*) vagy a hasonló (*homoia*) tere, hanem a különbözését (*diaphoron*): a Különféléé.⁵⁰ A Különféle annyit tesz: a *többfajta*. Arisztotelész ezt mondja róla: „noha bizonyos tekintetben azonos, mégis más”, mert más fajtához tartozik, ellentétes, más lényegű. Ezek szerint a Különféle az, ami nem mennyiségileg, hanem *minőségileg* (fajtája szerint) különbözik. Összefoglalva: a Különféle a többfajta, mely

nem „sok”, hanem csak „néhány”, és ennek tagjai úgy azonosak másokkal „bizonyos tekintetben”, hogy egyben mégis elütnek tőlük.

A *diaphoron* szó egy igepárra megy vissza (*diaphorein* / *diapherein*): elkülönít, elkülönül, szóródik; különbözőségében átvisz, keresztülvisz. *Eltérés* és *végigvitel*: a „különbözésnek” épp ez a jelentéskettség ragadhatja meg legtalálébban a filozófia egészben, *egységként* elgondolt terét.⁵¹ Nem rekesztendő ki a jelentés teréből a szó közismert, többes alakjának – *diafora* – retorikai értelme: a jelentést kiterjesztő-módosító, nyomatékosabbá tevő ismétlésé. A filozófia tere különböző elvekből induló, érveikben, céljaikban eltérő irányú, de egymással sokban összezsengő gondolatmenetek *ismétlődésétől* hangos és visszhangos.

Egyrészt egy gondolkodás *eltérve* születik attól, amiről szól, így alkot vele elgondolási egységet. Hisz: csak *szól* róla (felfogja őt), de nem *az* (nem ő maga a felfogott). Másrészt rögtön *külön válik* előtte kérdésként, hogy amivel szembe találja magát, az vajon olyan dolog-e, ami beteljesedett vagy még csak lehetőség, s ha ez utóbbi, úgy a teljessé válásra van-e képessége vagy sem.⁵² Harmadrész egy adott észjárás *eltér* másféle elgondolásmódokétól is, és mindig egy bizonyos tudáskörnyezet egységén belül viszi végig saját irányát. Szembefordul velük, „más” lesz hozzájuk képest, noha mégis „ugyanaz”, mint ők: egy adott felfogásmód az elgondolások őt is „visszhangzó” rendjén belül. Negyedrészt magával is vitába bonyolódik, módosul, különbözni kezd, *eltérül*, elfordul magától. A filozófia a dolgok felfogásában érvényre juttatja, keresztülviszi, néha tüzzel-vassal érvényesíti elgondolási rendjét.

Igaz, amire a filozófiák e végigvitel során jutnak, sok esetben más lesz, mint amit sejtettek utak kezdetén. Emiatt van, amit többen hangsúlyoznak – én is említettem korábban –, hogy szemben a tudomány és a köznapi észhasználat elvárásával a filozófiában az eszmékhez, elgondolásokhoz *a hozzájuk vezető út is hozzátartozik*.

Egész utunk során érdemes lesz észben tartani a nemrégiben elhunyt, kiváló gondolkodó, Odo Marquard „alaptételét”, nevezetesen, hogy „a sokféleség és a sokértelműség kultúrája... mind nélkülözhetetlenebb”.⁵³ Megértések és értetlenségek, félreértések és egyetértések világainak és történeteinek ad foglalatot a filozófia, mely különféle filozófiai nézetek, irányzatok és különféle utakat kirajzoló életpályák szabad, tágas tere. Igaz, vannak eszmék, melyek sötétségbe vesznek. Vannak homályba vesző kérdések is. Ám aki nem ellensége sem a gondolatváltozatokban gazdag szabadságnak, sem „a tágasságnak, mely világosságot teremt”, az még kedvét is lelheti itt, a *végiggondolni próbált különbségek* terében.

Mindenesetre utazásunkat a Különfélék világában, a filozófia *DIAPHORON*-terében az a megfontolás vezeti majd, melyet William James *radikális pluralizmusnak* nevezett. Hogy mitől *gyökeres* (radikális) a véges számú Különféléknek ez a pluralizmusa? Attól, hogy nem a végtelen Sokféléké. Az Egyetlen (vagy a Nulla) és a Végtelen (a számolhatatlanul Számtalan): mind ikertestvérei egymásnak, mert elvontak, nem öltenek külön-külön alakot. A Néhány különfélesége ellenben tartalmas, konkrét, meghatározott.

Ha az Olvasó filozófus-hajóskapitány volna, horizontot fürkészve a tengeren, nem kellene sok, hogy belássa: a dogmatikus *Csak-egyetlen*-irányt, a nihilista *Semmilyen*-irányt vagy a szolipszista *Szám-talan-sok*-irányt „jelző” tájolókkal nem lehet tájékozódni a nyílt vizeken. Ehhez más navigációs eszközre van szükség a filozófia térben is. Olyanra, amelynek forgatható szelencéje feltünteti az égtájakat és léptékeket, mágnesűje pedig szabadon mozog – vagyis *iránytűre*.

11. Ami közömbös

A filozófia terén belül minden különbség *lényegesnek* tűnik. Itt minden tételezések ($x = A$) és elhatárolások ($x \neq B$), alapulvételek és cáfolatok nyelvén beszél, még ha az érvelésekbe vetett bizonyosságaink alapja többnyire hallgatag is. Mindenesetre ezen a téren *kívül*, a köznapi világában, e beszédes differenciáknak jó része üres okoskodásnak, lényegtelennek, fölöslegesnek tűnik.

Ezért is tartom indokoltnak, hogy a filozófia jelképes értelemben annak tereként kapjon nevet, „ami különféle” (*diaphoron*). Ennek a fogalomnak a fosztóképzős ellentéte (*a-diaphoron*) ugyanis ezt jelenti: „ami közömbös”, lényegtelen. Mi tagadás, előbb-utóbb pontosan ez hangzik el a filozófiáról, ha a rajta kívül állókat, a köznapi gondolkodás terének lakóit halljuk ítélni róla. Ők közömbösek a filozófia *különféléi* iránt. Ami a filozófusoknak különféleként – a különbségek hordozóiként – lényegesek, az nekik sokszor lényegtelenek.

A filozófia terébe éppen átlépve, mondhatni még a kapuban időzve jól hallani a kintiek és bentiek értetlen vádjait egymás ellen. A köznapi gondolkodás nem érti, hogy a filozófusoknak miért annyira fontos egy-egy különbség, hogy ez miért nem lényegtelen nekik. A filozófusok ellenben azt nem szokták érteni, hogy a köznapi gondolkodás gyakorlóit miért nem akarnak bizonyos dolgok végére járni, miért mindegy nekik, hogy a dolgokat egyszer így fogják fel, másszor meg úgy.

Nem vitás: a köznapi és a filozófiai gondolkodás egyazon világot él, de eltérő gondolati terük más és más módon alkotja meg valóságukat. A filozófiai valóságot alkotó tér a különféle nézet-égtájak közti eligazodás helye. Ezzel szemben a köznapi valóságot alkotó tér azé, hogy *az élethez mi lényeges*. Következésképp ez utóbbi tér lakói számára bármely ezen túlmenő megfontolás csak szörszálhasogatás és szócséplés: *lényegtelen*.

Fontos látni: a filozófiai és a köznapi gondolkodás tere közötti differencia nem jelöl rangsorkülönbséget. Szörnyetegek, fanatikusok mindkét térben felbukkannak. Egyik tér sem „különb” a másiknál, csak – *más*. Más preferenciák „gravitációja” érvényesül a filozófiai és a köznapi gondolkodás terében álló világ felületén. Lakóik hiába hiszik, hogy *egyenesen* a dolgokra reflektálnak, ha a reflexió konkrét pályáit kijelölő „geodetikus vonalak” másfélék *az egyiknél*, mint amelyek mentén *a másik tér lakóinak* az „egyenes” értődik.

A filozófiai világok „egyenesei” a saját *elméleti-módszertani preferenciáktól* vonzva–eltérítve, feléjük hajolva ugyan, mégis *különféle irányba* futva görbék. Miközben híveik egytől-egyig úgy hiszik:

útjuk nyílegyenesen visz az igazság felé. A köznapi gondolkodás terének „egyenesei” ellenben az *élet-viteli érdekek* köré csavarodnak. Íveik így alkotnak *koncentrikus* görbét, középen saját világukkal. Amiket ők a filozófia terében fogalmi utaknak látnak, azokat a saját „egyenesüket” követve többnyire fölösleges cikkcakkoknak, lényegtelen szétszalazásoknak tartják. Ezért van, hogy nekik a filozófia „különfélék” uralta *DIAPHORON*-tere gyakran látszik a „lényegteleniségek” *ADIAPHORON*-terének.

A fiatal Lukács György vetette papírra *Az ember tragédiája* bizánci színéről.

Már gimnazista koromban – pedig akkor szenvedélyes ateista voltam – mélyen felháborított *Az ember tragédiájának* bizánci jelenete: Tankréd (és vele, érezhetően, Madách) állásfoglalása a homousion–homoiusion-vitában. Mert azt éreztem akkor, és érzem ma is, és érzi velem mindenki, akinek egy vallásos, egy metafizikai nívón élt élet iránt csak a legkisebb érzéke van: mi másért haljon meg valaki, ha keresztény, mint a hitért, mint azért, hogy Krisztus Istennel egynemű-e vagy csak hasonló hozzá? Hát nem ezen múlik minden?”⁵⁴

De igen! Ám míg a filozófia terében valóban ehhez hasonló *lényeg-különbségeken* múlik szinte minden, egy filozófus mégis ritkán szokta pusztán a különbözőzés miatt a másik filozófus vérére kívánni. Saját filozófus-életét *szenteli* ugyan a maga hitének, de a hit okán még nem *venné el* filozófustársát. A filozófiai tér adózó harcosai – még ha vére (hírnévre, pozícióra) menő kizsákmányolást játszanak is – még leggyűlölködőbb vitairataikban is érvelni szoktak. Így összeütközéseikben legalább nyomokban felismerhető a nézetek különfélének evidenciája.

A köznapi gondolkodás adózó harcosai sajnos ellenkezőleg cáfolnak rá a várakozásra; ők rögtön csőre töltenek. A köznapi gondolkodás terében csak addig szoktunk viszolyogva megütközni azon, hogy ilyen *lényegtelen hitkülönbségek* miatt fel lehet áldozni ezrek életét, amíg nem saját hitünkről és vele az *egy-életünk* oltalmazni vélt biztonságáról van szó. Ha így történik, úgy közülünk sokan máris hitük *fanatikusai* lesznek, és már szemrebbenés nélkül emelnek kezét azokra az embertársaikra, akik másban látják az élet „lényegét”. Az egy-életünk hite körül, ellentétben az egy-igazságéval, kevésbé szokott felsejleni a különfélék plurális tere.

A filozófia lényegi különféléi (irányzatai) alkotta tér a köznapi gondolkodás felől nézve tele van lényegteleniségekkel, ám ha ez utóbbiban valamit elkezdünk „lényeginek” tartani, azt brutálisabb kételymentességgel tesszük, mint a filozófia terében. A filozófia *DIAPHORON*-tere és köznapi észhasználat *ADIAPHORON*-tere ezért idegen egymásnak. Idegenségük mégsem értendő fölé- és alárendeltségként.

12. Egyenrangúan más

A köznapi gondolkodás és a filozófiai gondolkodás határánál (a „igazság tudománya” kapujánál) időzve világossá szeretném tenni, hogy ami engem illet (és itt muszáj személyes beszédmódra váltanom), e két imaginárius, szellemi teret *egymással egyenrangúan* látom különbözőknek. Ezt igyekeztem imént érzékelteni a tér és a mozgás metaforával. A filozófiai gondolkodásban *különféle* módszertani és eszmei

irányzatok divergens erőtereiben találjuk magunkat. Feljűk sodródunk, szinte beljűk zuhanunk. Ezzel szemben a kőznapi gondolkodás koncentrikus, gyakorlatiasabb, életvilágközpontű erőtérben mozog, de egyébként azt hiszi, hogy maga a gondolkodási tér „sima”, egynemű, végtelen.

Szuverén irányválasztásokra *szabad* gondolati tér a filozófiáé, írtam. Egyes filozófusok rátarti fölénnyel szokták lenézni a zagyva észhasználatú, közönséges pórnépet. Éppen ezért és a gondolati terek egyenrangúsága miatt érdemes emlékeznünk rá, hogy akadnak olyan filozófusok is, akik a kőznapi gondolkodás kötetlenségét, *csapongó szabadságát* is nagyra tartották.

Nem csak a 20. század végének élesen elitellenes, szabadságpárti filozófusai gondolkodtak így. Korábban, a század elején egy kiváló rendszerelméleti filozófus, Zalai Béla is így tartotta. Ő a rendszereket egymáson elkeverő, mindennapi gondolkodás levegőjében épp a „szabadság legerősebb leheletét” érezte. Ha nem ismerjük vagy félreértjük a gondolati rendszereket, írja, ez „átok a filozófiában” és zavar a tudományban, de a mindennapi gondolkodásnak esetenként hasznára van. A „nagy szintézisek félreismerése” ugyanis, mint Zalai kissé régies stílusban írja, a

fantázia merészebb játékát, a gyakorlati spekuláció, a mindennapi élet apró filozófiáinak nagyobb szabadságát, a gondolkodási technika nagy könnyebbségét jelenti. Rettenetes lenne, ha szigorúan kellene gondolkodni. Mennyi állana meg az élet oly biztosnak látszó gépezetei közül! Bizonytalanság és a gondolatok lehetetlensége uralkodnának szomorú, tehetetlen emberek fölött.⁵⁵

A filozófia bizonyos irányzatai (pragmatizmus, alkalmazott filozófia) kifejezetten törekednek arra, hogy értékeljék és megbecsüljék a gyakorlatias „fantáziát”, a mindennapi élet „apró filozófiáit”, a *nem-szigorú gondolkodás* hozadékait.

Nézzünk most az ellentétes irányt! Vajon a kőznapi gondolkodás tere miben szokta vagy miben tudja méltányolni a filozófiát? Erre viszonylag egyszerűbb és egyértelműbb a válasz. Itt a legnagyobb reputációt természetesen nem a „nagy szintézisek” érik el. Hanem: a bölcsességek, a velős mondások, azok a szentenciák, amelyeket az életben szem előtt lehet tartani vagy legalább fel lehet idézni. A világháló garmadával lajtsromoz ilyeneket, az *Ismerd meg magadat!*-tól és a *Minden dolgok mértéke az ember-től* kezdve a Nietzsche-től elhíresült (valójában Hegeltől ismert) *Isten halott*-on át mondjuk a modern fizika – filozófusoknak sem utolsó – nagyjaitól átvett mondásokig, hogy *Isten nem vet kockát* (Einstein) vagy *Minden megteszi!* (*anything goes*, Feynabend).

A kőznapi gondolkodás ugyanígy közbeszéd tárgyává tesz kurrens *eszméket* is. Olyanokra gondolok, mint a pillangóhatás és a káoszelmélet, melyet nagy vonalakban még a *Jurassic Park* egyik jelenetében Jeff Goldblum is elmagyaráz a nézőmillióknak; vagy mint a Fukuyamától egykor meghirdetett „Történelem vége” gondolat – melyről csak szegény Történelmet felejtették el értesíteni –, vagy a Csík-szentmihályi-féle *flow*-elmélet, amely az avatottakon kívül szintén rengeteg laikus hívet vonz.

Ennek ellenére igaz, hogy a filozófia tere, idézem föl ismét Hegel fordulatát, a kőznapi értelem számára egy „fordított világé”. Fordított tér, utóvégre az egyikben végül is *közömbös* az, ami a másiknak

mindennél fontosabb. A köznapi gondolkodás terében egy ponton túl érdektelen (*adiaphoron*) a filozófia ügyködése saját mértéke tisztaságán, rendszerei finomszerkezetén, különbségtételein. Ugyanúgy, ahogy a filozófia számára is érdektelen egy ponton túl a köznapi figyelem önös csapongása, amely sohasem vetteti ki önköréből: a mindenkor emberi érdek diktálta mértékből, az „emberi, nagyon is emberi”⁵⁶ mértékből, amely nem tűr meg másfélét a sajátja mellett.

13. Időzések

Többféle kapu nyílik a filozófia „fordított világaiba” és a végigvitt különbségektől szabdalt terébe. Van-nak híres átjárók; ezeket a tradíció persze az üdvözítő bölcsesség kapuinak tartja. E kapuk szárnyai a hagyomány szerint akár időtlen üdvösségbe, akár végeérhetetlen kárhozatba nyílnak, mindenképp *múlhatatlan* bölcsességet ígérnek, *örök* igazságot. Nem csoda hát, hogy ezek az átjárók rendre *az idő kapui* – mint Parmenidész tankölteményében a „Nappal és Éjszaka” kapuja, Danténál a Pokolé, Nietzsche-nél a Pillanaté, Kantnál az ún. *sémáké*, amelyek révén bármit értünk és tapasztalunk.⁵⁷

A filozófia terének kapui nem olyan értelemben véve időkapuk, hogy az időnek nyitnának utat, vagy annak útját torlaszolni. A szakadatlanul folyó idő fölött a legősibb isteneknek sem volt hatalmuk; ami megtörtént, azt nem teheték meg nem történtté. Nem véletlenül tették le az Olümposz istenei a „nagy esküt” épp a Sztüx, a Halál folyója mellett. A filozófia terének kapui nem magát az időt, hanem *bennünket készítetnek megtorpanásra* az időben. E tér „kapuóré” legyen akár Parmenidész a Nappalt Éjszakával váltó, ciklikus idő képével, akár Dante a pokolbéli, örök kárhozatával, akár Nietzsche az örökké visszatérő sorsot választó pillanatával, akár Kant az idősémák formáival: ők a filozófia időkapuinál bennünket tartóztatnak fel. Megállunk ott, egy sorsdöntő helyen, és *valamin csodálkozunk*.

Minden csodálkozás-történet a nem-tudás példázata. Ezek közül talán a legcsodálatosabb Oidipuszé, aki az időszörny, a Szfinx találós kérdésére mindenki másnál hamarabb tudta a feleletet, Thébai önhitt királyaként viszont a városban tomboló pestis okának talányára mindenki másnál később értette meg a választ. A választ, amely ugyanaz volt. Földönfutóként, az idő számkivetettjeként úgy fedte fel a „reggel négy lábú, délben két lábú, este három lábú lény” talányos kilétét, hogy magára mutatott: e szörnyalak maga az ember. Ám uralkodóként, amikor immár a „Sors fiának” tudta magát, a királyi udvar utolsó szolgálja is előbb tudta Oidipusznál, hogy a pestis okozójának kilétét ugyanezzel a magára mutató gesztussal kellene felfednie. Ismerkedve a nem-tudásokkal, ezek legriasztóbban ismeretlen alakja az, ha egy tudásunk (képességünk) egyszeriben nem-tudássá (képtelenségé) vált előttünk.

14. Csodálkozások

A filozófia, mint a róla szóló bevezetők rendre említeni szokták, csodálkozással (*thaumazein*) kezdődik; ez a fogantatása. E sokszor idézett mondás Platon *Theaitétosz*-dialógusából (155b) és Arisztotelész *Metafizikájából* (982b) származik, bár előbbinél a csodálkozás elragadtatott csodálat, utóbbinál ráeszmélés

a tudatlanság adta zavarra.⁵⁸ Adam Smith, Schopenhauer, Nietzsche írásaiból szintén kitűnik, hogy már a filozófia csodálatos kezdete is *különféleképpen* csodálatos.

Adam Smith azt írja asztronómia-történetében,⁵⁹ hogy más az álmélkodás (*wonder*), más a meglepetés (*surprise*), s más az ámulat (*admiration*). Az *álmélkodás* az eddig ismeretlennek, sosem látottnak szól: annak, ami rendkívüli, ami egyedi. A *meglepetés* a szokatlannak szól: annak, amit sokszor láttunk ugyan, de még sohasem így. Az *ámulat* a megejtőnek szól: annak, amit még egyszer sem láttunk ennyire teljesnek, szépnek, grandiózusnak.

Schopenhauer a filozófiai csodálkozás további esetéről ír a *thaumazein* kapcsán; ez a talajvesztés, zavarodottság, *megdöbbenés*. „A filozófus... mindig ama megdöbbenése (*Perplexität*) révén lesz filozófus, amelytől szabadulni akarna”, s a megrökönyödést „a világ látványa” (*Anblick der Welt*) váltja ki belőle.⁶⁰ A megdöbbenés itt az elhelyezhetetlennek, a feldolgozhatatlannak szól. Annak, hogy az egész világ „látványa”, a világ összképe ütköztet meg bennünket. Hasonlórol ír Nietzsche Platón kapcsán: „Az *első* hatás, amelyet a filozófia Platónra gyakorolt, föltehetőleg a *mélabús kétségbeesés* volt. Ezzel megsemmisült minden morális élet, nem létezett többé zsinórmérték, az összes fogalom cseppfolyós, az egyénnek nincs mibe kapaszkodnia, és nincs mérték, nincs határ, amelyhez igazodhat.”⁶¹

Arisztotelész számos példát hoz arra, hogy ami a filozófiai „csodálkozásban” elfogja az embert, az nem más, mint a megoldhatatlanság érzése: a felismert *kiúttalanság* (aporia). Ez annyit jelent, hogy egy dologra, amely kérdésessé vált előttünk, nem jó sem egyik, sem másik magyarázat, avagy (miként az antik, szkeptikus filozófia nyelvén szokás volt mondani): egyik sem „inkább jobb, mint” a másik.

Ám a Schopenhauer és Nietzsche említette zavarodott megrökönyödés, kétségbeesés más eset. Két okból is. Egyrészt itt nem egy dolog döbönt meg bennünket, hanem a világ összképe. Másrészt a megütközés itt súlyosabb, mint az álmélkodás, a meglepetés vagy az ámulat esetében. Megdöbbenésnél az ember nem tanácstalan lesz, meghökken vagy gondolkodóba esik, hanem *elveszti a talajt* a lába alól. Schopenhauer szavainak riadalom-értelmét megerősíti, hogy a világnak ettől a látványától a leendő filozófus első reakciója a menekülés: elfedni maga előtt a világ föl villanó képét, nem venni róla tudomást.

„*Sapere aude!*” *Merj tudni!* – Horatius szentenciája lett később, főleg Kant és Schiller révén, a felvilágosodás filozófiai jelmondata. Még később Nietzsche már magára is visszafordítja ezt a szólást fanyarul: „Közülünk a legbátrabbnak is csak ritkán van bátorsága ahhoz, amit voltaképp *tud...*”.⁶² Köznapi tudásunk értelemszerűen azzal „kezdődik”, hogy rájövünk: valamit *nem tudunk*. Ellenben a filozófus tudása inkább ott kezdődik, hogy még *nem meri tudni* azt, amit *már sejt*. Ott, hogy menekülni próbál egy érlelődő belátása elől, mert az ellentmond mindannak, amit addig biztosan tudni vélt, és ami most egész felfogásának rendjét fenyegeti. Riadalma kódében a problémát *dilemmaként* látja meg, mégpedig annak riasztó *kiúttalanságában*.

Jó példa erre a legnagyobbak egyike, aki Schopenhauernek volt a mestere (ahogy ő Nietzschéé): Kant. Ő egy természettudomány és teológia iránt érdeklődő, éppen harmincas éveibe lépő fiatalemberként éli át az eseményt, melyről Goethe majd így emlékezik meg: „A rettenetes démona talán még sohasem terjesztette el borzongásait ilyen sebesen és hatásosan a földtekén.”⁶³ 1755. november 1-én, vagyis

mindenszentek napján délelőtt 10 után néhány óra alatt elpusztult egy negyedmillió nagyváros, lakosságának harmada odaveszett; ez volt a liszaboni földrengés és az utána támadt cunami szörnyű mérlege. Kant, akit kora más íróihoz, gondolkodóihoz hasonlóan elemi erővel rázott meg a katasztrófa, sietve három írásban is erősködik arról – hol a tudomány, hol a dogmatika érveivel –, hogy *mindennek ellenére* az ész tudós erejéhez fűzött remény és a gondviselésbe vetett hit egyaránt megtartható.

Ez a teoretikus riadalom szakasza Kantnál, a megdöbbenésétől való *menekülésének* fázisa. De ez volt filozófiájának fogantatási pillanata is. Pár évre rá ugyanis ebből rajzolódik ki előtte a kiúttalanság (aporia) dilemmája a tudomány és dogmatika vezérlő elvei közt, amelyet mi az antinómiák (ellentörvények) problémájának ismerünk⁶⁴. Olyan filozófiai dilemmát lát meg ezzel Kant, melyet csak két évtizedre rá, az 1780-as évek elején sikerül megoldania *A tiszta ész kritikájában*.

15. Születések

Nietzsche írta Európa legősibb, Platón előtti filozófusairól (Thalészről, Hérakleitoszról, Empedoklészről s másokról): „A „rendszerek” fölemésztk önmagukat: egyvalami azonban megmarad. Ezek a filozófusok mind látták egyszer a világ keletkezését!”⁶⁵ Kantnál jó negyed század kellett, hogy filozófiai univerzuma megszülessen a fogantató dilemmából. Más ugyanis egy filozófia *fogantatása* egy ezután még sokáig érlelődő dilemmában, és más egy egész filozófiai világ *megszületése*. Filozófusa válogatja, hogy a *kihordási idő* kinél mekkora. De ennek az időnek a hossza a filozófusnál inkább mérendő években, sőt néha évtizedekben, mintsem hónapokban.

A filozófiánál tehát a dilemmában megmutatkozó *fogantatás-kezdet* és egy egész filozófiai világ felvázolásában testet öltő *születés-kezdet* nem esik egybe. De valamit még nem vettünk számításba, mikor az előbb a filozófia klasszikussá vált kezdetalkotó eseményéről, a csodálkozásról szót ejtettünk annak több változatában: álmélkodás, meglepetés, ámulat, megdöbbenés. Van ugyanis a csodálkozásnak egy további, különös módja, amely nem a fogantatás pillanatát éri tetten, hanem már a megszületését.

Bármely „csodálkozás” lehet csírája egy filozófiának. Álmélkodhatunk, hogy ez a valami, amit most látunk először, vajon mi lehet. Meglepődhetünk, hogy valami miért viselkedik most így. Ámulhatunk, hogy valami hogyan állhat ennyire együtt, hogyan lehet ennyire teljes. És megdöbbenhetünk, hogy miért ilyen a világ. De van egy további csodálkozás-fajta is. Ez, mondhatni, az *elképedés*. Ennek pillanatában a filozófus nem azon csodálkozik, hogy a világ *miért* ilyen. Hanem: hogy egyáltalán *van*.

Milyen „élmény” ez? „Azt hiszem”, írja Wittgenstein, „az élményem leginkább úgy írható le, hogy amikor részem van benne, a világ létezésén csodálkozom. Ilyenkor hajlamos vagyok olyasfajta mondatokat használni, mint hogy ’Milyen rendkívüli, hogy egyáltalán valami is létezik!’, vagy: ’Milyen rendkívüli, hogy létezik a világ!’”⁶⁶ Hasonló kérdés ütött szöveget Leibniz és Heidegger fejében: „Miért van a létező, és nem inkább a semmi?”⁶⁷ Wittgenstein frázisának mintájára: Milyen „rendkívüli”, hogy *létezik a lét*; milyen „rendkívüli”, hogy nem a semmi van (nincs)!

Ez az elképedés nem az ismeretlennek, a szokatlanak, a megejtőnek vagy az elhelyezhetetlennek szól. Hanem a *feltétlennek*. Egész világunk, létezésünk (testünk, szellemünk, történelmünk, társadalmunk stb.) mind feltételes dolgokból – eredőkből, folyományokból, okokból, okozatokból, röviden: viszonyokból és vonatkozásokból – tevődik össze. Ami viszont nem viszonyban, relációként, *relatívumként* áll, azaz amit nem mástól feltételezve fogunk fel, az nem más, mint a feltétlen, az *abszolútum*, mely elvált, eloldozott (*ab + solvere*) minden egyébtől.

A feltétlen: *határpont*. A világ, a lét e határpontjánál az ember onnan *lépne ki*, ahonnan evilági értelmével nincs hova *átlépnie*. Ha ennek a pontnak az elérése valakinél, mint Wittgensteinnél, a tapasztalati élmény fedezetét kapja, ezt úgy nevezhetjük: a *transzcendencia* élménye (mely a *trans-cessus*ból, a határra érkezésből, átlépésből ered). Vannak gondolkodók, akiknél itt kezdődik a filozófia. „Az emberi gondolat transzcendenciateremtő”, írja például Zalai; „alakító funkciója a filozófia tulajdonképpeni kezdete.”⁶⁸ A transzcendencia, a határ megsejtésének ebben a filozófiai élményében tényleg valami „rendkívüli” születik – *lenni kezd egy világ*.

16. Elképedések

Nehezebb kérdés, hogy ha lenni kezd egy addig sosem látott, gondolati világ, akkor voltaképpen minek is szól az elképedés. Hajlok arra, hogy itt a képen és képtelenségen fordul meg a dolog. Bill Bryson írja: „Saját létezésünket nem tudjuk mihez hasonlítani, ezért lehetünk biztosak benne”.⁶⁹ *Mindig világon vagyunk, amíg csak létezőnk, és amíg világon vagyunk, szüntelenül létezőnk*. Ám a lét és annak világa úgy lesz minden bizonyosságnál biztosabb evidenciájú, folytonosan megerősített, néma, tudattalan tapasztalatunk, hogy ezeket nem tudjuk hasonlítani semmihez. Nincs hasonlati képünk róluk; fogalmunk sincs, mihez hasonlíthatnánk őket; csak biztosak vagyunk abban, hogy *vannak*.

Ha viszont a filozófia mindent-másképpen-is-elgondoló ereje eléri őket is, egyszeriben *elképedünk* nem-létük *képtelen* lehetőségén. Ezen keresztül pedig azon is, hogy ezek szerint olyasmikben vagyunk mindennél biztosabbak, melyekről halvány gőzünk sincs. Mert: sejtelmünk sincs, hogy biztos tudásunk helytállóságáról, mely szerint világ valóban létezik, és létünkkel tényleg világra jöttünk (nem máshova), hogyan tudnánk megbizonyosodni.

A filozófiai lehetőség-elgondolások végpontja az, amely létezésünk lehetetlen lehetőségével vet számot, a halállal. Létezés és világ azért evidencia nekünk, mert nem tudjuk, *milyen nem-levőnek lenni egy nem-világon*. Itt mindkét fogalmon (nem-léten, nem-világon) egyforma hangsúly van. Azt ugyanis nem lehetetlen elgondolni, miféle állapot nem-lenni a világon. Egy választ biztosan ismerünk erre: *unalmas*. Komoly kérdés nem tűr tréfát, de hát nem is tréfa az, amit Karinthy – Hegel erős vitapartnere – ír a címében jelen utunkra rimelő munkájában (*Utazás a koponyám körül*): „nem lenni rendkívül unalmas állapot az élet tarkaságához képest”.

Gondolkodásunk, képzeletünk nemcsak „nagyban”, valaminek a *létén* vagy *nemlétén* ámulhat. Elképedhet „kicsiben” is azon, mennyire foglyai vagyunk *képzleti-gondolati készleteinknek, rendszereinknek*. Írásom reménybeli (örökifjú) Olvasójának talán nem lesz ellenére, ha rövidem felidézem ezzel kapcsolatban hajdani felsülésemet.

1983 ősz; frissen végzett magyartanárként egy érettségiző, matematika szakos osztály próbatéti feladat elé állít. Folytatnom kell a táblára felírt sorozatot, amely egy *betűből* (M), egy *szimbólumból* (Talpas Szívhez hasonlít), egy *számból* (8), valamint egy *ikonból* áll (ez Fenyőfának tűnik, amelynek törzse háromszögletű, stilizált lombozatot tart). Gyötrelmesen hosszú vergődésemet a tábla előtt, hátam mögött a mind jobban mulató osztállyal, nem részletezem. Nincs az a betűk, számok, ikonok, szimbólumok közt indázó rendszerváltozat, amely ne fordulna meg a fejemben, eredménytelenül. Az óra végén aztán megkönyörülnek rajtam. Valaki kijön a táblához, és rajzolgat. Mind a négy jel (M, Talpas Szív, 8, Fenyőfa) középre húz egy-egy függőleges vonalat. *Tükrözési tengelyek*. Most már látni, tükörképükkel együtt mutatják: 1, 2, 3, 4.

Ma már tudom, miért *képedtem el* néma döbbenettel az *elképesztően* egyszerű megoldás láttán. Jelek valamilyen rendszerét akartam volna érteni, görcsösen megtudni a sorozat folytatásához. Eszembe sem jutott, hogy épp a rendszereket felfüggesztő, zárójelező nemtudás, az *értetlenül hagyás ereje* segíthet a megoldáshoz. Elképedtem: *rajzolni* kellett volna, *nem érteni*.

Álmélkodás, meglepetés, ámulat, megdöbbenés: ez mind olyan csodálkozásfaj, amely szóra bírhat bennünket, amelytől kiszakadhat belőlünk a szó, akár sóhaj ez, akár felkiáltás. Az elképedés azonban *néma*; itt elakad a szavunk, és csak nézünk. Nos, ha szavak hordozta utazásunkat folytatni (elkezdeni) akarjuk a filozófia terében, muszáj visszatérnünk a szóra bírható dolgokhoz. Amilyenek a *dilemmák*.

17. Pontos idő

Mondanék még egy példát *egymással szembenálló világokat* teremtő, filozófiai dilemmákra. Ez Nietzsche bevezető egyetemi kurzusán hangzott el az időfilozófiákról. Nietzsche ezen mutatta be, hogy ellentétes időfelfogások miképp teremthetnek ellentétes filozófiai világokat, mint amilyen például Parmenidész mozdulatlan létgömb-világa, szemben Hérakleitosz mozgó folyam-világával. Ehhez felidézte kora kiváló embriológusának, Karl Ernst von Bärnek egyik 1860-as, szentpétervári előadását;⁷⁰ előbb ezt foglalom össze röviden.

Von Bär professzor egy gondolatkísérletet tárt a hallgatóság elé. Feltette a kérdés, hogy a természeti folyamatokról alkotott képünk vajon helyes-e, közülük melyik gyors, melyik lassú. Ezt látszólag eldönti *objektív* mérőeszközünk: a stopperóra. Agyunk 1 másodperc alatt kb. 8 tárgyat azonosító képre érzékeny; belőlük áll össze, ami „természetfilmként” lefut szemünk előtt. (A film-metafora természetesen nem Von Bärtől való; a plasztikus kifejtés érdekében alkalmazom.) Nos, mi lenne, tette föl a kérdést

az előadó, ha csak egy *szubjektív* időegység állna rendelkezésünkre, például a *pulzus*. Ez esetben természetfilmünk képkockái pulzusütemenként futnának le előttünk nyolcasával. Nem is lenne nagy különbség, hiszen 1 pulzusütem hossza kb. 1 másodperc; így nagyjából ugyanezt a filmet látnánk ekkor is.

Csak hogy, folytatta az előadó, könnyen el tudjuk képzelni, hogy e pulzusszámhoz kötött képsorozat olyan lényekben fut le, melyeknek *más a pulzusszámuk*, mint nekünk. Például a tehéné csupán fele az emberének; így ő fele annyi képből álló filmet futtatna le maga előtt, mint az ember ugyanarról az eseménysorról. Milyen lesz a tehén természetfilmje erről? Nyilván *gyorsított felvétel* – persze a miénkéhez képest. Vegyük ezzel szemben a nyuszt. Neki dupla a pulzusszáma az emberéhez képest; ő tehát dupla annyi képet lát ugyanarról, mint mi; így az ő természetfilmje nekünk *lassított felvételnek* tűnne. (Ha az előadó tudta volna, amit ma már tudunk, hogy a *kék bálna* szíve csak kettőt ver percenként, míg a *cickányé* ezret is, úgy bizonyára őket is példának választotta volna a tehén és a nyúl mellett. De vissza az előadáshoz.)

Miután az előadó a gondolat kísérleti film tempóját ezerszeres, tízezerszeres gyorsítási, illetve lassítási változatban is lefuttatta a nyilván elképedt hallgatóság lelki szemei előtt, következő eredményre jutott. Megtörténhet, hogy a természet folyamatainak észlelési tempója „valójában” gyökeresen eltér a miénkétől, ezért radikálisan más világnak adhat alapot. Egy *rendkívül* gyorsított felvétel evidenciája birtokában, ahol a Napot tüzes gyűrűként látnánk száguldani a Föld körül, és a nappal váltakozását az éjszakával villódzasként észlelnénk, a világ nem lenne más nekünk, mint *örök változása*. Ellenben ha egy *rendkívül* lassított felvétel mutatná nekünk a természet filmjét, ahol egy szaladó kutyát csillagkép lassúsággal látnánk mozogni, és a lelassult fénysugár hallhatóvá válna, ott egy szinte mozdulatlan, *örök változatlanságú* világban találnánk magunkat, és ez volna nekünk a természetes.

Nietzsche egy másik következtetést is idéz Bär professzortól, viszont egy harmadikra már nem utal nála. Amit idéz: nem tehetünk szert objektív időszemléletű képre a természet „valódi” lefolyásáról, mert ennek tempója merőben önkényes (emberi) léptéket és arányt tükröz. Az ellenben, amit Nietzsche már nem idéz Bär következtetései közül, következőképp szól. Noha a természet „valódi” képét minden bizonnyal az örök változás folyam-metaforája adhatná vissza (hisz ennek időléptéke nem szűkül le az emberére), mégis mi, emberek egy ilyen *irdatlan sebességgel eliramló világ* látványát – értéksemmiségét, talajtalanságát – nem bírnánk elviselni.

Nem tudom, hogy aki most átgondolja, hányadán áll e különös látványú, ellentétes világokkal, *mit* tart róluk, és *miként* döntene felőlük. De azt tudom, *hol* tenné. Ha ugyanis ez a kérdés gondolkodóba ejtené, akkor már okvetlenül *belül* találatna a filozófia terén.

18. A nyugalom tengerén

„Az igazság szemlélése bizonyos értelemben nehéz, más tekintetben meg könnyű”, ezzel a mondattal kezdi Arisztotelész a *Metafizika* 2. könyvét. Azt már tudjuk, hogy állítólag mi a filozófiában a *könnyű*. (Eltalálni egy kaput.) Most akkor a *nehézről* is egy szót.

Nehéz a filozófiai gondolkodás szemléleti terének különbségét világosan érzékeltetni a köznapi gondolkodás szemléleti teréhez viszonyítva. Itt minden segítségért hálás lehet az, aki betekintéssel próbálkozik az utóbbiból az előbbibe, eltalálva az ominózus kaput. Hadd éljek most rövid közjáték gyanánt ilyen segítséggel, épp az iménti, Bär professzortól idézett gondolat kíséreti példa egyik frázisa kapcsán, összekötve egy még korábban idézett filozófiai fogalommal.

Von Bär 1860-ban használt egy furcsa frázist a természet filmjének csaknem végtelenül lassú változatáról, amelynél akár a „fény sugar is hallhatóvá válna”. (Történetesen e gondolat kíséreti kép realitása közel száz évre rá fizikai bizonyítást is kapott, mikor felfedezték a *háttérsugárzást*; ennek észlelésekor az ősrobbanás kihűlt, lelassult – hullámhosszában megnyúlt – fényét halljuk, például az éjszaka bekapcsolva felejtett tévé zizegő hangszórójából.) Az egyik fogalmunk legyen tehát a teljes lelassulás, a végtelen *nyugalom*.

Hegel pedig korábban, 1806-ban használt egy nem kevésbé különös összetételt a filozófia „fordított világára”, melyben, mint említettem, minden szilárdan álló, nyugalmas törvény (az „első érzékfeletti”) már az „erők játékaként” tűnik fel (a „második érzékfeletti” birodalmának) azok heves, szüntelen változásában. E paradox frázis pedig így szól: az „állhatatlanság állandósága” (*Beständigkeit der Unbeständigkeit*). A másik fogalmunk legyen a rendkívüli *mozgalmasság*.

Megpróbálom a nyugalom (állandóság) és mozgás (állhatatlanság) ellentétét együtt látni és láttatni. Tegyük föl, hogy nekünk, köznapi halandóknak, szerencsénk van átélni a legteljesebb nyugalom, a tökéletes mozdulatlanság állapotát valahol – hegyormon, búzamezőn, kietlen tóparton, bárhol. Tegyük föl továbbá, hogy mozdulatlanság-élményünk teljén képzeletben mellénk telepszik az, akit ekkor a (dantei) Pokolba kívánnánk: a fizikus.

Te most mozdulatlannak hiszed magad? – kérdi. „Ühüm”, leheljük némán. (Meg se rezdülünk; nézzük kívül-belül a nyugalom tengerét.) *Teljesen?* „Legteljesebben. Semmi mozgás, nulla sebesség.” *Nulla? Az jó. Jó ritka.* (Juszt sem fog kihozni bennünket a sodrunkból.) Aztán tudósunk megkérdi: *Kíváncsi vagy, hogy most épp hányféle nem-nulla sebességű mozgás környékezi a te legteljesebb mozdulatlanságodat?* „Nem vagyok kíváncsi rá. Mozdulatlan vagyok.” Ámde ő csak sorolja, mint egy adóelenőr.

Eltekintek a légáramlatok és vérkeringésed lomha mozgásától. Elég azon kezdeni, hogy miként észleled őket. Idegi impulzusaid versenyautót meghaladó sebességgel futnak be agyadba, kb. 400 km/h-val. Ezen az (európai) helyen, ahol most teljes mozdulatlanságodat ünnepled, a Föld forgási sebessége nagyjából 1000 km/h; ennyi egy Boeing utazósebessége. Ha neszezni hallod a mozdulatlan világot magad körül, a hanghullámok vadászgép gyorsaságával, 1200 km/h-val érnek el dobhártyádig. Most nagyságrendváltás jön a sebességskálán. A forgó Föld több mint 100 ezer km/h-val kering a Nap körül, de maga a Tejútrendszer, melynek mindketten részei, nagyjából már kétmillió km/h-val rohan át az univerzumon; ilyen téridő-utazósebességgel vagy te most mozdulatlan rajta. A nagy léptékek után jöjjenek egy újabb ugrással a kicsik: elektronjaid már több mint három és fél millió km/h-val szaladgálnak atom-

magjaid körül, de sebességben őket is lekörözi nukleonjaid kb. 270 millió km/h-s száguldása az atommagban. De természetesen ez is elmarad a most épp mozdulatlan kül- és belvilágodra meredő szemed ideghártyáját érő fotonözön sebességétől, amely meghaladja az egymilliárd km/h-t. Hogy jobban értsd ezt a sebességi arányt, gondold el, hogy egy szempillantásnyi idő alatt, amíg szemhéjad pislogva egyszer le- és fölpattan – ez nagyjából 3 tized másodperc – a fény ezen a szélességen majdnem háromszor megkerüli az egész Földet. És akkor a fényhullámok rezgőmozgásáról nem is beszéltem, mely kb. 600 billiószor rezgetti meg másodpercenként a nyugalomba és mozdulatlanságba feledkező retinádat. Ennyit abszolút nyugalmad és legteljesebb mozdulatlanságod, mondjuk így, reális kontextusáról.

Vajon mit szólna ehhez a dialógushoz a köznapi tér képzeletbeli tudósát és a laikusát együtt látó filozófus? Elgondolkodna: a köznapi gondolkodási tér tudósainak ezek szerint épp annyira kemény meggyőződésük, hogy csak a nyughatatlanságnak van tengere, mint amennyire e tér laikusainak szilárd hite az, hogy önmagukon belül mégis elérik a nyugalom tengerét. Nem az gondolkodtatná el, hogy kiben a mozdulatlanság, kiben a mozgás hite mutatkozik abszolútnak. Inkább azon csodálkozna, milyen biztosan terjeszti ki egyik is, másik is a saját hitalapját az *ellenkező irányba*.

19. Vámáru-nyilatkozat

Ha az utazótárs Olvasó most azt hiszi, hogy ő maga a *csodálkozás* valamely fajtájának megtapasztalása, átélése nélkül léphet be a filozófia terébe, téved. Ha ezen felül még azt is hiszi, hogy jelen sorok írója viszont – afféle sokat látott, kivételes helyzetű *idegenvezető* gyanánt – az ő mostani belépésekor már föl van mentve az efféle megtapasztalás, átélés alól, még jobban téved. A fizikus Mark Buchanan idézi a filozófus Daniel Dennett szavait: „Filozófiától mentes tudomány nem létezik, csak olyan tudomány van, amelynek a határon nem vizsgálták meg a filozófiai poggyászát.”⁷¹ Utazótársaimat emlékeztetnem kell rá, hogy poggyász nélkül egyikünk sem utazik most; én sem.

A filozófiai térbe csak azoknak lehet bejárás, akik hoztak magukkal *saját* csodálkozni valót. Ide nincs belépés érdektelenül. Muszáj hát a saját poggyászom érdekeltiségi tartalmába betekintést engednem itt, a határhoz érve, miként ezt kinek-kinek meg kell tennie az övével is – önmaga előtt. A magam aktuális csodálkozni valója részben a *megdöbbenés*, részben az *álmélkodás*.

Schopenhauer, emlékezhetünk rá, a *megdöbbenésről* azt írta, hogy ez a világ tapasztalni kényszerült jelenségei láttán támadt kétség és zavar. A világ mostani valóság-állapota erősen gondolkodóba ejti az embert, miként foglaljon állást az egykor egyértelműnek tűnt, szemléletes viszonyossági szabályokról, például az aranyszabályról. („Tedd azt, amit szeretnél, hogy mások tegyenek veled.”) Arra gondolok, hogy a világ lakóinak tetemes része olyan rezsimek uralma él, amelyek ideológiája lehangzatosabban követeli és ígéri az emberi méltóság *egyetemes* elismerését, miközben *lokálisan* szemrebbenés nélkül hazudtolja meg ezt a követelést és ígéretet.

Walter Benjamin, a múlt század tragikus sorsú gondolkodója írta: „Csodálkozni a fölött, hogy a huszadik században 'még' lehetséges az, amit megértünk, *ez nem* filozofikus dolog. Nem kezdete semmilyen felismerésnek, hacsak annak nem, hogy a csodálkozás a történelem tovább fönn nem tartható felfogásából ered.”⁷² A huszonegyedik században még kevésbé filozofikus dolog csodálkozni, hogy manapság milyen rendszerszerű visszaélés zajlik az emberi méltóság és az igazságosság kérdésével az identitásunk őrzése ürügyén. A megdöbbentő inkább az, mennyire nem érezzük magunkat sem találva, de még csak fenyegetve sem, a *morális skizofréniától*.

S most az álmélkodásomról. Az álmélkodás (a *wonder* fogalmát az Adam Smithtől tanult értelemben véve), mint mondtam, valami ismeretlennek, sosem látottnak szól. Ami előttem az utóbbi időben elméletileg mind ismeretlenebb, az maga az elmélet, pontosabban a teóriák és velük együtt a filozófiai világok születése. Egy jelenkori filozófus, Richard Swedberg különbséget tesz teória és teoretizálás között. Mint mondja, minden kidolgozott elgondolásunk, teóriánk *előtt* van egy rejtve munkáló, személyes motívumoknak és preferenciáknak engedelmeskedő, teória-előkészítő szakasz; ezt hívja a teoretizálás fázisának.⁷³ Sokféle látens vonzerő hat ránk ilyenkor: hagyomány, habitus, mestereink észjárási alkata, korkihívásainkra adott, ösztönös reakciónk. Ez egy összetett – érzelmi, akarat, intellektuális összetevőjű – komplexum, amely mintegy előzetesen „beállítja” teóriateremtő, nagyon is absztrakt apparátusunkat.

Álmélkodásom pontosan annak szól, hogy mennyire aktuális ma is az, aminek William James adott szabatos kifejezést több mint száz éve: „Absztrakt kérdések vonatkozásában alig ismerjük saját preferenciáinkat.”⁷⁴ A helyzet ma is az, hogy egy tudós, filozófusnak többnyire eszébe sem jut azon kezdenie: észjárásom sajátossága mihez enged hozzáférnem, mely összefüggésekre tesz érzékenyebbé, milyen igazság-hitelesítési elvet ismertem el hallgatólagosan már régóta. Kérdés hát, hogy valójában mi az, ami bennünk *elsőként gondolkodni kezd*: az ész, a szív vagy netán a gyomor?

A csodálkozás, mind álmélkodás, mind megdöbbenés alakban egy *kérdés* jele. Azzal, hogy magunk előtt látunk egy problémát, mi több, érdekeltnek találjuk magunkat a válasz föllelésében, átléptük a köznapi gondolkodás határát. Megszűntünk ama térhez tartozni, amely lakói az életük gyakorlatát közvetlenül nem érintő, „elvont” kérdéseket hajlamosak lényegteleneknek tartani, a választásaikban érvényesülő *mérték* iránt hajlamosak közömbösséggel viseltetni. Beléptünk a filozófiai tér egyik kapuján. Utazásunk elkezdődött.

III.

Báméskodás

Mindenfélék mindenfelé

20. Hasonlat vak bogárral

„A filozófus ezt mondja: 'Nézd így a dolgokat!'", idéztem Wittgensteintől korábban. Megfordultunk már a filozófia beléptető kapuinál, az elképedések, csodálkozások és a „képtelen ötletek” helyén. Sejtethető: a filozófiai tér voltaképp átláthatatlan. Ezért megjelenítéséhez átvitt, kibővítő értelem kell: *metaforikus kép*. Ehhez az átvitelhez pedig az, hogy meg tudjunk adni egy *gondolati látószöveget*, amely indokot ad a hasonlati képre és az átvitel irányára.

„Semmit se látsz, amíg nincs meg a látásához szükséges metaforád”, idézi Robert Shaw szavait a kaoszelméletről író James Gleick.⁷⁵ Számos fogalmunknak is elhalványult jelentésű kép szolgál alapul. Kant „hipotipózisok” néven említi őket, mivel olyan képtípusok ezek, melyeket mintegy gondolkodásunk „alá” rakunk *szemléleti támaszték* gyanánt: „következtetés” → *követni*; „folyamat” → *folyni*; „fogalom, felfogni” → *fogni*; még az „alapnak” is kép az → *alapja* (földterület).⁷⁶ Még *A tiszta ész kritikája* három eszméjének magyar megnevezései (lélek, világ, isten) mögött sem csak fogalom, hanem *metaforikus kép* sejlik fel. Ez: a *lélek* fogalmánál a légzés, lehelet; a *világ* fogalmánál a világlás, fénylés; *isten* fogalmánál pedig az ős, előd, felmenő.

Sokan vallják (Nietzschétől Ricoeurig), hogy fogalmaink kolumbáriuma nem más, mint egykor eleven metaforáké, s óhatatlanul az. Csak fogalmivá erodálódott képekben tudunk gondolkodni (fogalmi műveleteket végezni) egyáltalán; közvetlenül képekben nem. Muszáj tehát jelentést kiterjesztő, az értelmet szó szerint átvivő, metaforikus képet találnunk, ha aztán a képet fogalmilag kiaknázva gondolatilag szeretnénk láttatni a filozófia terét. Nyilván a megértés előnyére válna az is, ha ez az átvitel (*metafora*) adta kép sem túl elvont nem lenne, sem túl messze nem esne a filozófiai tér fogalmától.

Gondoltam, a legkézenfekvőbb képhez folyamodom. A *filozófiai térhez* legközelebbi, legkínálkozóbb metafora kétségkívül a *fizikai téré*, még ha ezt nem köznapi, hanem kozmikus, relativitáselméleti értelemben fogjuk is elgondolni az egészében vett filozófia mozgásterének. Annak indokául, miért említem itt a relativitáselmélet fogalmát, egyelőre annyit, hogy filozófia szinte beláthatatlan terénél, amelynek galaxisai rendre a bizonyosság kérdése körül forognak, ott nőnek vörös óriásokká vagy válnak fehér törpékké, sőt fekete lyukakká is, különösen indokolt észben tartani Wittgenstein filozófiai végrendeletének (*A bizonyosságról*) egyik mondatát: „Itt *ismét* szükség van egy lépésre, olyanra, mint a relativitáselméleté.”⁷⁷

De hogyan lehetne bemutatni, elmagyarázni a *filozófia tér relativitását*, hogy ne lássuk benne a tőle idegen, üres, semmire sem kötelező *relativizmusok* gyűjtőhelyét?

Talán az a legjobb, ha épp a relativitáselmélet alkotójához fordulunk tanácsért. Einstein így magyarázta el akkor kilencéves fiának, Eduardnak a (nem-relativista) relativitáselmélet lényegét: „Ha egy vak bogár végig mászik egy görbe ágon, nem veszi észre, hogy az ág görbe. Nekem szerencsém volt; észrevettem azt, amit a bogár nem.”⁷⁸

Legrövidebben ennek analógiájára lehet elmagyarázni a relatív filozófiai tér különbségét a gondolkodás minden olyan teréhez képest – legyen ez köznap, vagy bölcséleti tér –, amelynek gondolkodója nem tartja magát olyannak, aki relatív gondolati térben mozogná. Az ilyen gondolkodó, „vak bogár” gyanánt, egyenes utat vél járni ahhoz, hogy egy-igaz valóságának igazságát felfedezze. Csakhogy három dolgot biztos nem lát meg így. (1) Nem látja, hogy értett valósága – mivel ez mindig értelmezések adta minőség – nem lehet „egy-igaz”. (2) Nem látja, hogy igazságot nemcsak megtalálni (felfedezni) tudunk, hanem megalkotni (feltalálni) is. (3) Nem látja, hogy nyílegyenes útja valójában egy görbe mentén haladva tűnik neki egyenes útnak.

A filozófia relatív terében „szerencsénk” lehet észrevenni azt, ami egy nem ilyen térben – mint amilyen a köznap gondolkodás tere – nem látható. Már ha szerencse, hogy különös látvány tárul szemünk elé észhasználatunk megszokott teréről, ahol gondolkodásunk általában „vak bogárként”, vakfoltjairól mit sem tudva, különféle módon mászik, botorkál, téblábol, ténfereg, ám mindig *nyílegyenes* úton látva magát – a *maga igaza* szerint.

21. Látáspróba mókussal

Mielőtt körbe tekintenénk a filozófia terében, szükség van előzetes látáspróba-vizsgálatra. A filozófia nem csak *kifelé* néz, oda, amit Kant korában így neveznek: „világbölcselet” (Weltweisheit). Legkésőbb Szókratész óta a filozófia, mint idéztem mások nyomán, *befelé* is néző, „önmagára visszafordult” tekintet, kérdés magunkra, felfogásunk sötét vagy legalábbis szürke zónájára, melyet szemléletünk, észjárásunk általában át nem látott, sokszor nem is sejtett *peremfeltételeinek* tarthatunk.

Elmondom előbb, hogy *mire nem gondolok*, amikor peremfeltételeket említek. Nem ismereteink tartalmi forrásairól, informálódásunk ezernyi módjáról van szó ez esetben. Nem is arról, amit csaknem száz éve Ludwik Fleck csoporttudati sztenderd-tudásnak, a sajátos hely, idő, csoport által meghatározott „gondolat-kollektívumnak” (*Denkkollektiv*) nevez, vagy amit Polányi Mihály találó kifejezéssel „hallgatólagos tudásnak” (*tacit knowledge*), gondolkodásunk néma hátterének, szóra nem bírt, de némaságában is aktívan munkáló ismeretbázisának hív.

A mostani látáspróba során, amely meg kell, hogy előzze körbepillantásunkat a filozófiai térben, tehát nem gondolkodásunk ismereti vagy elvi háttértudására kellene tudnunk reflektálni, hanem a *szemléleti*, illetve *habituális* előfeltételeire. Miközben minden gondolkodó valamilyen elméleti „kedélyalkattal” (*temper*, James), teoretikus nyelvhasználatában is kiütköző „előszeretettel” (*Vorliebe*, Wittgensten) rendelkezik, s ez nagyban meg is határozza világnézetét, erről ő maga többnyire keveset tud, és ha mégis, nemigen hajlandó érdemben számolni vele. Mondván, ez csak holmi „pszichologizálás” volna, és nem

érne fel a filozófia igazságfeltáró rendeltetéséhez, ismeretszerző hivatásához. Holott, vallja James, *gondolkodásunk alkati, szemléleti peremfeltételei* kulcsfontosságúak abban, mit és hogyan tudunk látni egyáltalán, hiszen sok esetben ez dönti el, milyen rejtett filozófiai töréspont osztja meg a vitázókat. James egy efféle vitára, ilyen töréspont érzékeltetésére hozza fel a *mókus-példát*.

A vita tárgya egy mókus volt – egy eleven mókus, aki feltételezésük szerint egy fatörzs oldalához lapult, vele szemben pedig a fa ellentétes oldalán – ugyancsak feltételezés szerint – egy ember állt. Emberünk szeretne egy pillantást vetni a mókusra, s ezért gyorsan körbejárja a fát, de akármilyen gyorsan menjen is, a mókus ugyanilyen gyorsasággal mozog ellentétes irányban, és így a fa mindig közte és az ember között marad, tehát annak még futólag sem sikerül meglátnia. Ebből pedig a következő metafizikai probléma adódik: *körüljárja-e vajon az ember a mókust vagy sem?* A fát kétségtől körüljárja, a mókus pedig ott van a fán; de vajon egyúttal a mókust is körüljárja?⁷⁹

James válasza röviden ez: a felelet „attól függ, mit értenek önök gyakorlatilag azon, hogy ’körüljárni’ a fát”. Ha ezen a cselekedeten (legyen ez az *A eset*) egy térben rögzíthető hely, a fa mondjuk észak-kelet-dél-nyugat irányú körülszaladgálását értjük egy erdőben, úgy példánkban az ember körüljárta a mókust; ha viszont (*B eset*) az ember és a mókus egymáshoz viszonyított helyzetét nézzük, akkor nem.

Milyen gondolati – értsd: nem lélektani – peremfeltételre, töréspontra példa ez? Arra, hogy nem csak kép, nem csak metafora kell a gondolati látáshoz. Szemléletes elgondolásoknál mindig jelen van kontextus, szituáció is. Az első (*A*) esetben egy *szereplőktől független, abszolút teret* (fát, talajt, erdőt) képzelünk az ember–mókus fogócska köré, másik (*B*) esetben a *szereplők egymástól függő, relatív terét* képzeljük oda hallgatólagosan.

A *térre* vonatkozó, szemléleti kontextus kettősségének egyébként van *idői* párja is. Legközismertebb az *objektív* (külső, fizikai) és a *szubjektív* (belső, pszichológiai) idő közötti, közismert különbségtétel. Egy tekintélyes filozófiai időelmélet kidolgozója, a James-kortárs John McTaggart szerint lényegében két időképzet van. Az egyiknek a rendje azt mondja ki, hogy a pillanatoknak idői tulajdonságuk van: múltbeliek, jelenbeliek, jövőbeli, azaz idejük az eseményektől független (*A-sorozat*). A másik elrendezés szerint csak események egymáshoz való viszonyából áll elő időbeliség (*B-sorozat*). (Érveivel McTaggart arra jut, hogy idő nem létezik, nem valóság.)⁸⁰ Itt elég annyit megjegyeznünk, hogy vannak, akik az idő eseményektől független folyamát veszik *szemléletes háttérnek* gondolkodásukhoz; és vannak, akiknél az események egymáshoz való kapcsolata, láncolata adja ki azt, amin időt értenek.

Szemléleti háttereink téridejének különbsége, peremfeltételeink hallgatólagos differenciája épp annyira érinti belátóképességünket, mint tapasztalataink, sőt kultúránk sajátos karaktere; ezek differenciája – például latinos vagy nordikus gondolkodói mentalitás, atlanti vagy orientális (keleti) észjárás stb. – elég közismert ahhoz, hogy csak utaljak rá. De ezek a különbségek már nem a filozófiai tér háttérfeltételeihez tartoznak, hanem inkább *előteréhez*: egy „hatalmas kép” látványához.

A filozófia térbe lépve *nem megyünk sehova*. A hely, ahol általában, mindközönségesen szellemi, gondolati világunkat éljük, nem más hely ahhoz képest, amely egy filozófiai térhez tartozik. Belépve a filozófia terébe nem annak szélén vagyunk. Bárhol lehetünk benne. Az *egyértelmű*, egyhorizontú (köznapi) megértés helyeitől ugyanis végtelenül messze van minden olyan hely, mely *többértelmű*: különféle horizontokat enged együtt látni. Következésképpen a filozófiai térbe lépve, ezen belülről jutva e tér határáról *mindenütt végtelen messze* vagyunk.

De előbb szánjunk egy pillanatot a *visszatekintő* körbenézésre. Kilátópontunk legyen olyan hely, ahonnan immár a filozófia teréből vetünk búcsúpillantást a köznapi gondolkodás érdekek, érdeklődések vezette, történeti terére. Egy eszmetartalmaktól nyüzsgő, történeti látvány tárul így a szemünk elé, mint Hegel szeme elé is, aki egyetlen „hatalmas képen” látta a szellem nagy, történelmi „színjátékát”. Ezen a grandiózus képen Hegel azt ábrázolta, hogy „a szellem a történelemben kimeríthetetlenül sok irányban mozog, bennük élvezzi magát és kielégül”.

Hatalmas képet látunk: események és tettek, a népek, államok, egyének végtelen változatosságú alakulatai, szüntelen egymásutánban. Mindaz, ami utat találhat az ember lelkéhez és érdekelheti őt, a jónak, szépnek, nagynak minden érzése szóhoz jut, mindenütt célokat tűznek ki és követnek, amelyeket elismerünk, amelyeknek megvalósítását kívánjuk; reményünk és féltésünk tárgyai. Mindezekben az eseményekben és esetlegeségekben emberi cselekvést és szenvedést látunk legfelül; mindenütt a magunkét s ezért mindenütt érdeklődésünk hajlamát mellette vagy ellene. Majd szépség, szabadság és gazdagság vonz bennünket, majd energia izgat, ami által még a bűn is jelentőssé tudja tenni magát. Egyszer azt látjuk, hogy egy általánosabb érdek átfogóbb tömege nehezebben mozog előre, és a kicsinyes viszonyok sokaságának kiszolgáltatva szétporlik, máskor azt, hogy roppant nagy erők latbavetése kicsiny dolgot szül, a jelentéktelennek látszóból pedig valami roppant nagy fakad – mindenütt a legtarkább nyüzsgés, amely érdekkörébe von, s ha eltűnik az egyik, mindjárt helyébe lép a másik.⁸¹

Ez nem a filozófia tere. Eszmék és értékek, elvek és gondolatok forrataga ez, avagy (Hegel felfogásában) a szellem „intézményesült” élete, de már *filozófiai távlatból* nézve. Népek, emberek, államok össz-hagyományának e „legtarkább nyüzsgést” láttató tere nézetektől, elvektől, hitektől bevilágított színtér. Ameddig a szem ellát jelenben, múltban: megvilágítónak szánt eszmék, tételek, magyarázatok, nézetek, vélemények, tudni vélt hitek, futó észrevételek látszanak mindenfelé, amelyeket *érdekek* és *érdeklődések* vezetnek.

Ezen a fölöttébb fényes színtéren azonban itt-ott sötétlő részek is vannak. „A tudományok roppant birodalmát olyan hatalmas területnek képzelem, amelyben homályos térségek fényben úszó területekkel váltakoznak”, írja Diderot.⁸² A filozófia látószögéből nézve ugyanez mondható el a köznapi gondolkodásunk szellemi összképéről is. E roppant birodalom is felfénylések és elsötétülések tere. Utóbbiak helyeire ugyanannyira kíváncsiak lehetünk, mint az előbbiekére. Mik ezek? Babonák, téveszmék térségei? Vagy gondolkodási formák, szellemi irányok homályba vesző alapjaihoz tartoznak? Ezek azonban

olyan kérdések, ahol a válaszhoz a köznapi életünk „hatalmas képének” *tartalmi felszínét már térbeli dimenzióban kell látnunk*. Innentől kezdve erről fog szólni a vállalkozásunk.

A filozófia látószöge úgy láttatja az emberi érdek-tartalmaktól fényes és túlhabzó eszmei teret, hogy annak – ellentétben a köznapi gondolkodásunk érdek-központú terével – sem egyetlen centruma nincs, sem végtelensége. Az ember a saját életében „él”; csak ott lehet az, aki: ember. A nézetek viszont meghatározásaikban léteznek. Egy meghatározás pedig mindig elhatárolás attól, ami más. Egy felfogás – miként a szellem „színjátékának” minden tette, mozdulata is – csak a tőle különbözőtől kap meghatározó értelmet. Nézetek önállóan nem, csak egymáshoz való viszonyukban léteznek, ahogy például a ragozási jelek. (Ezt hívja a filozófia *diakritikai* viszonyoknak.)

Egy eszme eleve más eszméknek, a másféleségnek kitett módon létezik. Ha filozófiai látószögből nézzük a gondolkodás „hatalmas terét”, azt látjuk, hogy ott bármi csak a *különféleség irányaitól* vonzva és taszítva lehet benne eszme, nézet, hit, gondolat egyáltalán. Így látva a dolgokat nem mentünk sehova. Köznapi eszméink közepette, mondhatni: Hegel „hatalmas képének” *tükörfelszínén* átjutva, beléptünk a filozófia terébe.

23. Helyi szokások

Ha már a filozófiai térbe csöppentünk, legyen itt ki-ki a maga módján valamennyire „felfogáskutató” és „különbség-diagnosztá” – azaz filozófus! Ideje szétnézni, megismerkedni, egyelőre köznapi életünkhöz közelebbi példákon, egy-egy fogalom különféle értésirányaival. A filozófiai tér sajátossága mondhatni, helyi szokása, térjellemzője a különfélék együtt-látása. Ám ugyanúgy *nem sajátja az egyetértés*, ahogy a köznapi gondolkodás szokásainak sem.

Mi az, amiben mégis különböznek e tekintetben? Épp a *tekintetbe vételben*. Egy filozófus tekintetbe veszi a különfélét, amennyiben érdemi kritikával illeti, és többnyire részben vagy egészben elutasítja. Ellenben az, aki nem-filozófus, nemigen veszi tekintetbe a nézeteitől eltérő másféle elgondolást, hanem (megint csak: többnyire) észre sem veszi, vagy ha igen, akkor eltekint tőle, lényegtelenként mellőzi, rövid úton túlrad rajta érdemi kritika nélkül – éli saját nézet-világát. Ismerkedjünk hát helyi szokásokkal, bámészkodjunk felfogásbeli különfélék közt, afféle szabad programként.

Képzeljük magunkat például egy idegen társaság kellős közepébe, ahol éppen a *boldogság* kerül szóba. Valaki előadja, hogy boldog az, aki sikeres, akit elismernek, akinek jól megy. Erre valaki hátunk mögül odakiáltja, hogy nem ez adja a boldogságot, hanem az elragadtatás, az adrenalin szint megugrása, a rendkívüli pillanatok átélése. Erre mellőlünk valaki odaszól kettőjüknek: neki a boldogság az, mondja, hogy biztosan tudhatja: örök időkre részesült a legfőbb jóból, valami isteni adományból. Erre másvalaki máshonnan rávágja, hogy neki a boldogság nem mástól jött adomány, hanem az életével és önmagával szembeni csendes, hiánytalan megelégedettség. Kapkodhatjuk a fejünket, képzeletben, a különféle gondolatok között.

Ha filozófusok lennénk, felismernénk e különféle nézetek alkotta, imaginárius térben a boldogságfelfogások különféle irányát: *fortuna* (sikeres élet), *felicitas* (örömteli élet), *beatitudo* (legfőbb jó kegyelte élet), *eudaimónia* (magával elégedett élet). Ha filozófiai térben volnánk e társaság közepén, kapkodva a fejünket, akkor – együtt látva, hallva ezeket a nézeteket – gondolkodóba esnénk a különféle érvektől, próbálnánk dülőre vinni magunkban a dolgot. Ellenben ha maradnánk a köznapi gondolkodás terében, idővel nem is hallgatnánk tovább másokat; ingerültség vagy közömbösség uralkodna el rajtunk a *nekünk lényegtelen* okfejtésekkel szemben.

Szabadság? Valaki azt mondja egy (másik képzeletbeli) társaságban, hogy szabadság az, ha azt teszünk, amit akarunk, ha nem gátol bennünket senki és semmi. Másvalaki szerint viszont a szabadságot nem határozhatjuk meg azzal, ami nem ő; mondanunk kell a mibenlétéről is valamit, ő például, folytatná, igazából a szükségszerű törvény felismerését és az e szerinti cselekvést tartja csak szabadságnak. Harmadik irányból viszont azt halljuk, hogy nem az a szabadság, ha azt tesszük, amit örök törvény szerint muszáj tennünk, hanem, ha azt tesszük, amit akaratunktól vezéreltetve tennünk kell. Egy negyedik hang, újra másfelől, ezekkel szemben azt mondaná, hogy sem a gáttalan „Bármi”, sem a törvény előírta „Muszáj”, sem az akarat diktálta „Kell” nem meríti ki a szabadság fogalmát; benne ugyanis – akár véletlenül, és ha csak rövid időre is, de – a „Saját” mivoltunkra lelünk. Mert: a szabadság nem korlátlan, nem szükségszerűség, nem kötelesség, hanem minden idegenség lerázása magunkról, vagyis önelsajátítás.

Egy utolsó példa. *Semmi?* Hogyan képzeljük el a semmit? Kierkegaard figyelmeztet: „a semmit sokféleképp tudjuk érteni”.⁸³ Például maga Kierkegaard, miként Kant is, négyféle semmit különböztet meg.⁸⁴ Egy filozófus-társaságban valaki azt mondhatná, hogy a *semmi* az, ami szó szerint nincs, mintha szakadáspont volna a létező dolgok közt, vagy kezdőpontja lenne azoknak, mikor még egyetlen létező sincs. Máshonnan másféle semmit indítványozna valaki. Azt mondaná: ne misztikus, eksztatikus pontként vegyük a semmit, mert az nem a létező hiányjele, hanem olyan, ami egybeesik, egybefonódik, társul a léttel, beöblösíti vagy árnyékként kíséri, röviden kiegészíti a létet, komplementer vele. Harmadik irányból tiltakozást lehetne hallani: hagyjuk a ködös képzeteket a semmiről, hisz az nem más, mint feltételezés, spekuláció, gondolati dolog, amelynek nincs valóságos léte ugyan, de elgondolásával létezővé tehetünk valamit, legalábbis közelíthetünk általa a létezőkhöz. De akadna, akit ez sem elégítené ki, mondván, az „igazi” semmi nem más, mint maga a képtelen dolog, ami nemcsak nincs, de nem is lehet, mert képtelenség, hogy legyen, mint például a kerek négyzet. És így tovább. (A boldogság fogalmának filozófiai terét jórészt Tatarkiewicz⁸⁵ nyomán vázoltam; a szabadságét – itt is csak a legalapvetőbb felfogásmódok adta irányokét – elsősorban Isaiah Berlin⁸⁶ nyomán; a semmiét főleg Kant, Hegel, Kierkegaard és Sartre⁸⁷ nyomán.)

Bizonyára sokan gondolhatják, hogy a különféle irányok felől „érkező” felfogásmódok látványa legfeljebb a humán tudományokra érvényes; az ún. kemény tudományok igazságai felette állnak a többalakúságnak és sokarcúságnak. Úgy vélük: a kemény tudományok összessége egyfajta tudástár, az *igazságtudások* tára. Itt lehetnek hamisítványok, másolatok, de *eredetiből*, a voltaképpeni, egzakt igazságból csak egyetlen létezik, még ha az lappang is. Az ún. kemény tudományokra vonatkozó igazsághit, mely

biztos az őket állítólag megillető egy-igazságok létében, olyan szilárdnak szokott mutatkozni képviselőikben, hogy eszemben sincs megingatásával próbálkozni. E megrögzöttségre inkább Kant szarkasztikus megjegyzése illik: „Egyebekben pedig... ahogy Fontenelle más összefüggésben mondta: 'Ha N. úr mindenképpen jóslatokban akar hinni, akkor ettől senki nem tarthatja vissza.'”⁸⁸

Én sem tartok vissza senkit a *monomorf* és *univerzális* – egyetlen, általánosan érvényes – igazságba vetett bizodalomtól, aki okvetlenül ebben a hitben szeretne vagy csak benne tud üdvözülni. Mindamellet néhány ellenpélda felidézhető a tudomány más-más módon preferálható eljárás módjáról, algoritmus-sztenderdjéről, „igazságtermeléséről” (*production de la vérité*, Deleuze),⁸⁹ avagy az igazság-érvelések különféle „gondolkodási stílusairól” (*reasoning styles*, Hacking).⁹⁰

24. Stílusok a tudományban

Logika, matematika, természettudományok. Ezek a kemény tudományok példaterületei. Az azonosság logikai tétele mindig igaz ($A=A$); a kétszer kettő mindig négy; testhőmérsékleten a víz nem jég, nem is gőz, hanem mindig cseppfolyós; erről nem lehet vita, szokták felhozni. Ez igaz; de hát nem is igaznak tartásukkal van baj önmagában. Hanem: az igaznak-tartásuk *kiterjesztésével* a biztosra vett egy-igazság hite védelmében. Nincs minden korlátozástól mentes igazság; minden tétel meghatározott *feltételek* mellett igaz. Logikai elv logikai rendszert feltételez, algebrai tétel számtant, tapasztalati állítás tapasztalót és tapasztalási mechanizmust.

Még a leginkább magától értetődő igazság sem más, mint csak az *előttünk ismert létezés* tételvidenciája. Idéztem már Bryson gondolatát: „Saját létezésünket nem tudjuk mihez hasonlítani, ezért lehetünk biztosak benne”. Létezőként vagyunk világon; evidens tehát, hogy lét van, és világ van. Hogyan is lehetne másképp? Holott a létet és világot, vegyük észre, csak *biztosra tudjuk venni*, de – összehasonlítás és ismételhetség híján – nem tudjuk *bizonyítani*. Egy másik biztos, logikai igazság, nevezetesen a kizárt harmadik tétele (*tertium non datur*) például a keleti logikákban már kezdetben sem volt evidens igazság. Éppúgy nem volt az, mint az euklidészi geometria egykor szintén evidens 5. posztulátuma, hogy a párhuzamosok sohasem találkoznak. Nem tudni azt sem, hogy egy poszthumán, kiborg lénynek mit mondana a „testhőmérséklet” fogalma; ahogyan azt sem tudni, hogy egy alakváltó, próteuszi dzsinn világában mit jelentene az azonosság tétele. Saját nevünk is csak addig evidensen biztos előttünk, amíg egy napon ki nem derül, hogy valójában örökbe fogadtak bennünket vagy elcserélt gyerekek vagyunk.

A hallgatólagosan érvényesülő keretfeltételek sztenderdjei azonban már *rendszerek*. Közülük az egyikre inkább hajlunk, mint a másikra. Nagyobb bizonyító, megértető vagy beláttató erőt tulajdonítunk egyiknek a másikkal szemben, még ha el is tudjuk ismerni, hogy többé-kevésbé kiegészítik egymást. Mondok példákat.

Logikai következtetések? A nagy matematika-filozófus és logikai gondolkodó, Charles Sanders Pierce jó száz éve már többfélét is elkülönített belőlük.⁹¹ 1. Vannak deduktív (ismeretet elemző) következtetések, és velük, a szigorú *levezetésekkel* együtt vannak olyanok, akik csak bennük látják minden igazság alapját. 2. Vannak továbbá induktív (ismeretet bővítő) következtetések, és velük, az *általánosításokkal* együtt olyanok – főképp természettudósok –, akik szerint csak így juthatunk valódi igazságokhoz. Pierce ezek mellett még két preferálható következtetési módot is elkülönít; nevük az irodalomban változó, de lényegük világos. 3. A retrodukció gyakorlója a *valószínűsítés* (gyanító, sejtő következtetés) művelete révén állít elő igazságokat. Hajnalban vizes pázsitot látunk a kertben, és biztosra vesszük, hogy esett az éjjel, holott lehet, hogy a gyep csak harmatos, vagy azért vizes, mert bekapcsolt az öntözőberendezés. És végül 4. van az ún. abdukció: az analógia adta, *metaforikus* következtetés. Ez a heurisztikus következtetés mód a legkreatívabb: új látásmód, megértési keret felvillanása. Galilei példájával: ha állva nem érezzük azt, hogy mozgunk, *akkor ugyanígy* az egyenletesen mozgó járművön (mondjuk egy hajó bensejében) sem érezzük ezt. Vagy Kopernikusz példájával: ha mozgó galaktikus rendszerünkben a Föld az, amit mozdulatlanak veszünk, *akkor ugyanígy* a Nap is lehet ez a mozdulatlan vonatkoztatási pont.

A 20. század első harmadától kezdve az igazság-állítások különféle – más-más módon preferálható – keretfeltételeit mind többen kezdték *matematikai*, illetve *tudományos stílusoknak* nevezni. A század második harmadába fordulva, a hatvanas évektől a stílusok különfélesége *nevet* is kapott. Például a *tudományos módszertanokat* – amik elvekből levezetnek, adatokból általánosítanak, eseteket valószínűsítenek vagy ötleteket vetnek fel – Lakatos Imre deduktivista, induktivista, fallibilista, heurisztikus „stílus” néven különböztette meg.⁹² A *geometriai* gondolkodás területén Gilles-Gaston Granger szintén négy stílust különített el: 1. *euklidészi* stílus, 2. *kartéziánus* stílust, 3. *argéziánus* stílust (megörökítve a Descartes-kortárs mérnök-matematikus Gérard Desargues nevét), valamint 4. *vektoriális* stílus.⁹³ Érdekes mellettük megemlíteni a stílus-fogalom tudományfilozófiai átértelmezőjét szintén a 60-as évek elejéről, Thomas Kuhnt, aki a tudományos sztenderdek sokféleségére bevezette a *paradigma* fogalmát.⁹⁴

A múlt század végétől, főleg Alistair Crombie, illetve Ian Hacking révén a *tudományosan érvelő gondolkodásra* érte is teret kapott a stílus fogalma, és vele a különféleség elismerése. Hacking például egy 2007-es munkájában történetesen szintén négyféle igazság-érvelést különít el: 1. a „geometriai és algoritmusos” (levezetési) stílusok sztenderdjét, 2. a „probabilisztikus” (valószínűsítő), 3. a „taxonómikus” (elrendező, klasszifikáló) és 4. az ún. „hipotetikus modellező” stílusét.⁹⁵ A mondott stílusok mindegyike más módszertani keretet, matematikai szemléletmódot, tudományos érvelést nevez meg.

A logika, a matematika és az ún. kemény tudományok világában sem biztos, hogy mindig, mindenkor egy az igazság. Ha dolgokat igaznak tartani tudományosan is csak más-más értelemadással, csak eltérő „gondolkodási stílusokban” lehet, akkor az igazság egy-értelműsége minden, csak nem evidens. Az mindenesetre már a filozófiai irányok legalapvetőbb meggyőződésének kérdése, hogy azt vallják-e: *nincs* különbség az igaznak-tartás és az igazság közt, így *valamennyire* mindkettő relatív, vagy azt, hogy *van* különbség: az igaznak-tartás lehet ugyan szubjektív, de maga az igazság mindig felette áll a szubjektivitásnak.

A filozófiai térhez közeledve azonban nemcsak a helyi szokások és stílusok követelnek beletanulást különféle irányok együtt-látásába. Ezt követeli meg a *helyi idő* is.

25. Helyi idők

Kezdjük a körbetekintést itt is az emberi érdeklődésre hagyományosan leginkább számot tartó kérdésem. Kiben ne vetődött volna fel, ha csak futólag is, a *halhatatlanság* mibenlétének gondolata? Ki ne tűnődött volna el, hogy miben állna ez, már ha valóban részünk volna benne? Van az idős Borgesnek egy nagyszerű előadása a halhatatlanság-eszmékről,⁹⁶ amely éles elmével mutatja be, milyen eltérő szellemi égtájakat képviselnek gondolkodásunk terében a különféle elképzelések, ha erről tűnődünk.

Vannak, akik *örökélet-hitben* vélik föllelteni a halhatatlanságot: fűben, fában, kőben, vagy, ellenkezőleg, szellemi, démoni alakban. Másoknak nem saját életfonaluk meghosszabbítása, időtlen továbbgombolyítása képében ígérkezik el az áhított halhatatlanság. Számukra az átöröklés lánc teszi szemléletessé a halhatatlanságot, amely ily módon leszármazottakban, művekben megtestesülve vagy legendák keltette hírnévben lesz előttünk képszerű, elképzelhető ígéretté; ezt *utókor-hitnek* lehet nevezni. Megint más elgondolási irányt képvisel azonban, ha *megváltás-hitben* gondoljuk eljövendőnek a halhatatlanságot, amit a megszabadulás nagy pillanata hoz el, megváltódásunk az oly sokféle és oly sokszor nyomorúságosnak tartott élettől egyszer s mindenkorra. Végül, mindhárom iránytól különbözik a lélekvándorlástanokat átható *visszatérés-hit*: új és új életeteket élni, más-más sorson átvándorolni.

Aki helyállónak tartja a körbetekintés eredményét a halhatatlanság-képzetek fő típusai közt, bizonyára felfigyel arra is, hogy bennük különféle időszemlélet uralkodik. Az életfonál meghosszabbításánál, az örökélet-hitnél az időt sorként, örök *múlásban* képzeljük el, mely halálunk után tovább folytatódik. Az átöröklés láncolatánál, a bennünket a jövőhöz kötő „kapcsok” utókor-hitében viszont az időtáv, a *tartam* gondolata döntő. Velük ellentétben a megváltás-hitnél, az egyszer s mindenkorra való megszabadulás reményénél elsősorban a *pillanat* képzeje uralja az időt. Míg a lélekvándorlás visszatérés-hitére értelemszerűen az ismétlődés szemlélete, a *ritmus*, az ütemesség képzeje nyomja rá a bélyegét.

Körbetekintésünk során különös felismerésre tehetünk szert a filozófia terében a halhatatlanság és az idő képzeiteiről. Úgy tűnik, mintha a halhatatlanság és az idő *hasonló szemléletei* néznének vissza ránk különféle irányokból. Ez a különös benyomás, melyet a felfogásmódok teoretikus együtt-látása vált ki belőlünk, csak tovább erősödik, ha lelki szemeinket nem pusztán az *idő* (és halhatatlanság) különböző elgondolási irányai felé meresztjük, hanem elnézünk az *örökkévalóságok* felé is. Nézzük a helyi (földi) időknek ezt a panorámáját is!

Érdekes különféleségben rajzolódnak ki előttünk az örökkévalóság-képzetek a filozófiai és teológiai eszmékben. Az eszmetörténet ismeri az örökkévalóságot az *idővégtelenség* alakjában, soha véget nem érő időfolyamként (*sempiternitas*). De ismeri szó szerint a világ végéig, sőt azon túl is kitágítható időtávként, az ún. *végtelen tartam* képében (*aeivternitas*); ilyennek tartotta például Plátón a világ és az ég „örökkévalóságát”. Ám a filozófia talán legnagyobb tekintélyű örökkévalóság-képzeje mégsem ez a

kettő, hanem egy harmadik. Ennek a középkorban adtak nevet: *örökkévaló pillanat*, Örök Most (*nunc stans*). Végül, megint újabb irányba tekintve viszont alighanem a legősibb örökkévalóság-képzet jeleit foghatjuk a filozófia terében. Ez nem más, mint a természet örök ritmusában, ciklikusan ismétlődő idő, a Nagy Év, avagy az Örökkévalóság gyűrűje (*annus annulus, annulus aeternitatis*), a dolgok *örök viszatérésének* képzelete.

Ez a különféle irányokba vetett pillantás, ez a képzeletbeli körbetekintés az idők kilátópontján, a báméskodó szemlélés fontos előfoka a behatóbb ismerkedéshez a filozófiai térrel, de *csak előfok*. „A szemlélés (reflexió) az ember felszabadult viszonya az őt körülvevő világmindenséghez”, írja Schiller.⁹⁷ Filozófiai térbe saját kérdéseink keltette csodálkozással (álmélkodva, meglepve, ámulva, megdöbbenve, elképedve) kerülünk, nem kényelmes helyfoglalással egy panorámateraszon. Ám épp azért, mert hevesen rá akarunk találni saját válaszaink *nyomvonalára*, nem vesszük észre, hogy ezt *utak alkotta térben* tesszük; és azt sem, hogy ez a tér egy további dimenzióban is zajlik, az *időében*.

Ha nem csak a saját „igazság-vadászatunkban” követett csapást fürkésszük egyedül, akkor a különféle irányokra nyitott báméskodásból megsejthető, hogy *természete szerint* a filozófia tágas, képzeletbeli téridőben mozog, s ebben bírja mozgásra filozófusait is. Ám a filozófusok többnyire nem szeretik *többesnek* látni, amit *egynek* hisznek, főleg az igazságot. Köztük ritka kivétel William James; tőle való ez a megejtően visszafogott diagnózis: „Furcsa, hogy a filozófusok mindig is milyen kevéssé pártolták a radikális pluralizmust.”⁹⁸ Ugyanez a kiváló természetfilozófus, Whitehead intelmeként így szól: „Keresd az egyszerűséget, de ne bízzál benne!”⁹⁹

26. Időirányok a térben

Ha az Olvasóban a „helyi idők” (időbeliségek, halhatatlanságok, örökkévalóságok) gondolati irányai közt báméskodva mindezen felül még *különös gyanú* is ébred, akkor már túl is lépett a pusztá báméskodáson. Mi volna ez a különös gyanú?

Az idői alapképzetek – az időbeliség, halhatatlanság és örökkévalóság elképzeléseinek – együttlátásakor felmerülhet bennünk közös mintázatuk gondolata, s ezzel az is, hogy a filozófia tere *nem háttérként végtelen* (a határolt végeesség közsismert példája a gömbfelület), *nem egynemű* (homogén) és *nem iránysemleges tér*. Ellenkezőleg, az sejlik fel bennünk, hogy a filozófia terének, mint a kozmikus térrészeknek is, vannak irányai. Mert: miközben értelmünk és képzelőerőnk különböző mesterfogásokkal próbálta megragadni az idő láthatatlan és elgondolhatatlan rendjét, akkor *rendre az elképzelések négy égtája* felé keresett utat.

Kant volt az első, aki szerint, ha tapasztalunk és eszmét alkotunk (például a világét), akkor *időmintázatban* gondolkodunk. A „sémák” négy osztálya adta meg a mintákat. Ilyen minta, 1. ha sorozatnak látjuk az időt („idősor”); 2. ha egy érzetünk betölti az időpillanatot („időtartalmazás”); 3. ha az állandóság, egymásutániség, egyidejűség rendje az idő („időrend”); ha a lehetőség, valóság, szükségszerűség

hármában minden képzet időfoglatát látjuk („időösszesség”). Ez a négy időséma a következő jelképes alapszavakkal adható vissza röviden: *Múlás, Pillanat, Tartam, Ritmus*.

Idézzük fel, mit tesz képzeletünk, mikor az időbeliséget, a halhatatlanságot és az örökkévalóságot akarja megragadni. Próbálkozik 1. a *szakadatlanság*, a sorozatképzés műveletével. Így alakítja ki magának a múlás, az örökélet-hit és az idővégtelen (*sempiternitas*) képzetét. Próbát tesz más iránnyal is: ez 2. a *pillanatnyiség*, a megszakítás, az ugrás művelete. Ennek révén jeleníti meg maga előtt a pillanatot, a megváltás-hit, illetve az Örök Most (*nunc stans*) fogalmát. Aztán 3. kísérletezik a *huzamosság*, az „ettől-eddig” képzetével is. Ez a művelet világítja meg előtte a tartam, az utókor-hit és a végtelenig kitolható időhatárú örökkévalóság (*aeviternitas*) fogalmát. Próbálkozik egy további iránnyal is. Ezt 4. a ritmus, az ütem képzeleti alakja rajzolja ki előttünk, és a lélekvándorlás, az örök ciklikusság (*annulus aeternitatis*), a visszatérés-hit képzetkörébe vezet.

Vonjuk le ebből a következtetést. Ugyanazok a képzeleti eszközeink az *időbeli dolgok* elgondolására, mint amik az *örökkévalóság és a halhatatlanság* elgondolására állnak rendelkezésünkre. Felfogásuk módjai mintha egymásban tükröződnének. Platón még úgy tartotta (*Timaios* 37d), hogy az örökkévalóság „képmása”, másolata az idő. A leértékelő kópia-metaphora helyett indokoltabb volna az idő és az örökkévalóság (halhatatlanság) gondolati képzeleteiben *egymás tükörképét* látni. Az időfelfogások egymásban tükröződése azt valószínűsíti, hogy észjárásunknak vannak bizonyos, hagyomány által szentesített, hallgatólagosan bevett módjai, műveleti alapváltozatai, más szóval, „gondolkodási stílusai”.

Csak úgy tudunk gondolni, ahogy képzelni tudunk. Sehogy másképp. Baj ez? Hume, a 18. század egyik legnagyobb filozófusa szerint „képzelőerőnk ítél minden filozófiai rendszer felett”.¹⁰⁰ „Tudjuk”, írja a gondolkodóként is elsőrangú Friedrich Schiller, „hogy az elme érzékenysége foka szerint a képzelőerő élénkségétől, terjedelme szerint a képzelőerő gazdagságától függ.”¹⁰¹ Einstein, a 20. század egyik legnagyszerűbb tudósa is többre tartotta a képzeletet a tudásnál, mondván: a képzelet, ellentétben a tudással, felöleli az egész világot.¹⁰² Szavaikból merítsünk bátorságot, mikor majd megpróbáljuk a filozófia különös – nem egységes, nem irányközömbös, nem végtelen, mégis határtalan – terét *elképzelni*.

Elnézve ezeket az irányokat, melyek felől az időt elképzeljük és megragadjuk, sejtésünket állításként ismételtethetjük meg. Gondolkodásunk tere nem irányközömbös, azaz nem homogén tér. Nézzük, volna-e további példa arra, hogy a filozofálások színhelye bizonyos elgondolási, alpműveleti formák vonzásainak kitett tér, amelynek térirányai felé gondolkodásmódjaink gravitálnak, többnyire akaratlanul.

27. Igazságok

Fogalom és képzelet összjátékáról lévén szó, a most említendő, gondolati „irányjelzések” közül az első *fogalmi* példák lesznek, az utolsó ellenben *képzeleti*; ez lesz a következő utáni fejezet tárgya.

Kezdjük az előbbiektől azon, amelyet a filozófia *kulcsfogalmai* közt kétségkívül *primus inter pares* hely illet meg. Ez az *igazság* fogalma. Már hallottuk Arisztoteléstől, hogy az „igazság szemlélése bizonyos értelemben nehéz, más tekintetben meg könnyű”. A nehézség nem kizárólag olyan értelemben áll fenn, ahogy már láttuk: hogy igazságaink – mondjuk, arról, mi a természeti folyamatok *helyes* szemlélése – alá vannak vetve észlelési és érzékelési adottságainknak. Van más nehézség is.

Hallhattuk Kanttól, hogy a tapasztalás és eszmealkotás *időképzeleti* formáinknak alávetett. Joggal teszi hozzá ehhez később, hogy igaznak-tartás nincs a *szubjektivitás* valamely foka nélkül. Hiszen csak úgy lehet igazság számunkra bármi, ha az igazsághoz jóváhagyásunkat adjuk – ha igaznak tartjuk. Közelmúltunk gondolkodója, Gilles Deleuze az összefüggést így mondja ki röviden: „az igazság mindig az idő igazsága”, és „minden igazság az idő igazsága”.¹⁰³

Egy másik jeles gondolkodó, jelenkorunké, Ian Hacking pedig (ezt is láttuk) úgy véli: igaznak-tartásainkat a *különféleség* mintázatát mutató tudományos érvelések hitelesítik. Ennek minden mintája egy „gondolkodási stílusnak” veendő, „amely bevezeti az igazság vagy hamisság lehetőségét”.¹⁰⁴ *Stílusról* pedig kizárólag többes számban értelmes gondolkodni, még ha egyes számban szólunk is róla. Hiszen ha csak egyetlen stílus létezne, nem lehetne felismerni, hogy az stílus, amely elűt egy másfélétől. Gondolkodási stílusaink különféle módon „vezetnek be” minket „az igazság és hamisság lehetőségébe”. Kérdés, *hogyan*.

Van filozófiai észjárás, amely számára evidens, hogy ha igaznak akar tartani egy állítást, ennek feltétele, hogy megadható legyen az esetet hitelesítő szabály: hogy az állítást alárendjük egy ellentmondásmentes és összefüggő, koherens és konzisztens kánonnak. Egy más stílusú észjárásnak az kell az igazsághoz, hogy legyen eredeztető forrása az ezt kimondó állításnak, hogy meg lehessen jelölni az igazság létének tapasztalati eredetét; hogy a vélekedésektől el-nem-rejtettnek, ténynek mutassuk fel az igazságot. Egy harmadik gondolati irány ellenben csak és kizárólag történeti összességgként tud igaznak tartani bármit; viszonyokkal, egymást kiegészítő, egymáshoz illeszkedő tanúvallomásokkal, más szóval, vonatkozások hálózatával tudja csak hitelesítve látni az igazságot. És van olyan filozófiai észjárás is, amelynek új felfogási keretek felvétele, „újra-elmondása”, a léptékek megkérdőjelezése, szembesítése, az alkalmas mércék nyomozásának experimentuma kell az igaznak tartáshoz.

Azt kérdezheti valaki, hogy nem lehet-e mégis leválasztani az „objektív” *igazságot* az idői színezetű, gondolkodói „alaphangoltságunktól”, preferenciáinktól függő, „szubjektív” *igaznak-tartásról*. Így ugyanis meg lehetne menteni az igazság (minden alantas sokféleség fölött álló) egyetlenségét, tisztaságát! Utóvégre, tehetné hozzá, a tudomány színe előtt egy állítás *vagy igaz, vagy nem-igaz*.

Sokak bizonyossága, hogy van igaznak-tartástól független igazság, azaz van igazság anélkül, hogy valaki igaznak tartsa. Mindazonáltal volt tudós, aki a tudomány színe előtti igazság „egyetlenségét” is megkérdőjelezte. Niels Bohr, a kvantumfizika egyik legnagyobb alakja úgy tartotta, hogy vannak „tudományos igazságok”, amelyek vagy igazak, vagy nem igazak; és vannak ún. „mély igazságok” (*tiefe Wahrheiten*); ezeknél *egyik is igazság, és másik is az*.¹⁰⁵ Ilyenek például azok az „igazságok”, hogy a

fény hullámokban adott, ugyanakkor kvantumok-csomagokban léteznek, vagy – mint Bohr ezt fizikustársának, Paul Diracnak magyarázta – azok, hogy isten van és nincs. Hogy ez utóbbit hogyan értsük, talán segíthet a filozófus Wittgenstein egyik gondolata:

Az ok-okozatiság olyan a fizikusnak, mint egy gondolkodási stílus. Olyan, mint a válaszban előfeltételezni a Teremtőt. Az, ami egyik értelemben, úgy tűnik, meg tud magyarázni valamit, a másikon semmit sem magyaráz meg... Isten: egy stílus, a csillagköd másféle. Egy stílus megnyugvást ad nekünk, de egyik stílus sem racionálisabb egy másiknál.¹⁰⁶

Gondolkodás biztosan nincs „gondolkodási stílusok” nélkül. Mindig *valahogyan* gondolkodunk, és nem *bárhogyan*. Egy stílus pedig, mint mondtam, csak úgy lehet, hogy akár egyidejűleg, akár egymás után, de elűt egy másiktól, mely szintén létezik.

28. Eszmék

Még rövidebbre fogva a gondolati térirányok jelzését, további példának azt a hármat választom, melyeket Kant az ész alapeszméinek tartott *A tiszta ész kritikájában*. Ez a három, ún. „tiszta észfogalom” a lélek, a világ és az isten.

Lélek? Mi az ember „mivolta”? Az ember felfogható valamilyen norma felől nézve (akár az átlagember, akár az „örök emberi” jegyeit látva rajta). De vehető egy mindig meglevő lényeg birtokosának is, hiszen a híres mondás szerint (*individuum est ineffabile*: az individuum kimondhatatlan) lehet megragadhatatlan titok, fölfedhetetlen rejtély. Láthatjuk azonban másnak is az ember „mivoltát”. Tekinthejtük a természeti evolúció, a társadalmi alakulás produktumának; így többrétegű viszonyai, sokféle szenvedélyei miatt láthatjuk benne a legkevertebb, legösszetettebb lényt is. Végül elgondolható az ember egyfelől az animalitás (állatiasság) és a szakralitás (isteni mivolt) ütközőpontjának, másfelől a mérték és a mértéktelenség kikérdezettjének és kihívottjának, vagyis afféle küzdőtérnek. Ezekből az eszmékből, képzeleti formákból mind más és más lélek-felfogás következik.

Világ? A világ felfogható a fennálló tények összességének, események, jelenségek *sorozatának*. De elgondolható – esetek, tények sorozata helyett – egyetlen *kezdőpont* felől, például egy világon kívüli lény kivetülésének, a létesítés „tiszta tettének” (*actus purus*). Másfelének gondoljuk el a világot ezekhez képest, ha mindig térbeli és időbeli relációkat (viszonyokat) alkotó lények összességét, a létezők szövetségét, *hálózatuk* totalitását látjuk benne. De van olyan felfogás is, amely szerint a világ nem áll fenn, és nem alakul folyton, hanem létörvényként újra és újra létrejön, vagy pillanatról pillanatra teremődik.

Isten? Itt végképp különféle irányból érhetnek bennünket felfogási impulzusok: az egyistenhit és többistenhit felől, az animizmus (a természet jelenségeiben lakozó szellemek, istenségek teóriái) irányából vagy a henoteizmus (egy főistenség mellett álló számos mellékistenség képzelete) felől stb.

A filozófia tere nemcsak könnyű és nehéz igazságokkal szembesít bennünket, hanem azzal is, hogy ezek rendre az igazságalkotás különféle irányai szerint igazságok *egyáltalán*. Másik irányból nézve már nem okvetlenül azok. Onnan látva evidenciájuk már vitatottá válik, hitelük kétséges lesz. Ily módon minden elképzelhető kétely, minden érv, minden igazolás jelen lesz benne, hol véres vitában, hol játékos (esetenként gyilkos) évődéssel.

A filozófia terénél csak egy az, ami elképzelhetetlen: hogy megszűnjön *vitatér és játéktér* lenni.

29. Szörnyek

A filozófiai tér különféle eszmék, fogalmak, argumentumok vitatere, különféle képzeleti módok játéktere. A fogalmi (eszmei) irányok különféleségére imént láttunk pár példát. Viszont a *képzelőerő*nél még adós vagyok alapirányaik felvillantásával. Legyen ez egyben egy rövid zárógyakorlat is, amely segíthet látásunkat hozzászoktatni a filozófiai tér többféle irányához.

Egyszer föltemtem magamnak a kérdést, hogy vajon miféle alkotásaiban ítélhető meg a legplasztikusabban, legszemléletesebben a képzelőerő, amely, mint Hume-tól hallhattuk, minden filozófiai rendszer felett ítél. Úgy találtam, a *filozófia megítélőjének* (azaz magának a képzelőerőnek) a *megítéltetésére* a szörnyek elképzelési módja tűnik legalkalmasabbnak.¹⁰⁷ Azért is választom most ezt a példát, mert míg az élet szörnyűségeihez soha nem vagyunk elég fölkészültek, a képzeletbeli szörnyek ügyében mindenki szakértő lehet. Különbözik nem lenne sikere például a *Csillagok háborújának* vagy a *Szörny Rt.* és a *Szörny Egyetem* című filmeknek, a horror-meséknek, vagy épp Bosch szörnyekkel teli képeinek.

Habár *számtalan* szörnyet tudunk elképzelni *számtalan* variációban, ezek azonban csak *számos* (néhány) műveleti eljárásnak – és természetesen ezek kombinációinak – a termékei. Mik ezek az eljárások? Hogyan állít elő képzeletünk *látható szörnyet*? Négyféle alapirány látszik elkülöníthetőnek képzeletünk szörnyalkotási eljárásai közt. Eszerint: vannak *Argosz* típusú, *Küklopsz* típusú, *Kentaur* típusú és *Próteusz* típusú szörnyek.

Az Argosz típusú szörnyeket úgy alkotja meg képzeletünk, hogy *megsokasítva* láttat rajtuk valamit: szemeket (Százszemű Argoszként), lábakat, fejeket, kígyózó hajfürtöket, szárnyakat; vagy pedig irdatlanul *felnagyobbítva* mutatja őket: óriásként, gölemként, behemótként, halálszörnyként stb. Ez esetben mennyiségi faktor vált ki szörnyhatást.

A Küklopsz típusú szörnyek ellenben minőségi elemük révén rémisztenek. Látni egy fejet, melyen csak egyetlen szem van (ilyen a Küklopszé); egy testet, mely két nyakat, két fejet hordoz; látni egy kígyót, melynek két vége egy-egy fejben végződik; egy emberi testet, mely mellől hiányzik az árnyék; egy halottat, amely „él” és mozog (zombi). A szörnyhatást itt abból fakad, hogy a látvány megsért egy ősidők óta belénk íródott rendet, szimmetriát, evidenciát.

A Kentaur típusú (ember-ló keverék) szörnyeket előállító képzeleti művelet más irányból érhető meg. Ezek heteromorf lények. Bennük különböző testek, testrészek társulnak, keverednek: emberek, állatiak, növényiek, ásványiak, szervetlenek; ilyenek a hippogriffek, lámiák, szirének, vámpírok, farkasemberek, kiborgok stb.

Végül: más „monstruózus” képzeleti tevékenység munkál a Próteusz típusú szörnyeknél, nem a megsokszorozás, a dezorganizálás (rendellenesség) vagy a testrészek-keverés. Itt lámpában elférő dzsinnekkel, daimónokkal, kulcslyukon átbújó lidércekkel, eltűnő-megjelenő szellemalakokkal találkozunk. Náluk az öndeformálás, a léptékváltás és alakváltoztatás, egyszerűen a „testetlenedés” a szörnyhatás titka.

Némi túlzással (de csak kis túlzással) a filozófia fogalmi terével való beható ismerkedést könnyűművészeti utasításra emlékeztető módon is kezdhettük volna: *VÉGY PÁR SZÖRNYET!* Gondold át, képzelőerőd milyen úton-módon állította őket elő (eléd). Ezek a képzeleti utak ugyanis *gondolati* alapműveleteket segítenek láttatni veled: sorozatképzést, kezdő- és végpont kijelölést, továbbá kapcsolat, viszony létesítését, valamint a perspektívaváltást a kis és nagy léptékek közt.

Azzal a feltételezéssel fogunk most útra kelni a filozófia terében, hogy ezek a gondolati-képzeleti utak nyitják meg előttünk a filozófiai tér *alapismeréseit*. Vegyük úgy: ezek szabják meg, hogy általános értelemben *merre mehetünk* ebben a térben, még ha nem is tudjuk – legfeljebb csak visszatérőben gondolhatjuk át –, hogy *mire mehetünk* a benne tett utazással.

Schopenhauer ezt írja: „először a filozófiát sokféle szörnynek találjuk, mely mindegyik szájával más-más nyelvet beszél.”¹⁰⁸ Schopenhauernél ott a megszorítás: *először (zuvörderst)*. Ez arra vall, hogy végül is osztotta mestere, Kant felfogását, aki, bár hozzá hasonlóan finom érzékkel rendelkezett a gondolkodásmódok és filozófiai hagyományok többfélesége iránt, erre a megállapításra jutott: „tárgyilagosan tekintve, mégis az a helyzet, hogy csak egyetlen emberi ész létezhet – így hát sokféle filozófia sem lehet”.¹⁰⁹

Lehet, hogy az „emberi ész” egyféle. De az *észjárása* biztosan nem az. Márpedig nincs filozófia, amely ne észjárásokban mutatkozna, ne abban zajlana. Így hát a filozófia „radikális pluralizmusának” (James) terébe vezető kaput egy többféle szörny őrzi – igaz, egy szelíd, jótét monstrum. Négy gondolkodó feje van; és belőlük, Schopenhauer hitével ellentétben, nem lesz idővel kevesebb. Nem a egyetlen sötétségek tárnáit őrzi csaholva, hanem egy világosabb, élvezhetőbb, legalábbis tágasabb teret. Még az is lehet, hogy maga az egyetlen és szintiszta *igazság* szól belőle. Csakhogy ezt, sajnos vagy szerencsére, mind a négy szája az *igaznak-tartás* más-más nyelven beszéli.

IV.

Utazás

Vonzásterek között

30. Milyen alakú a világ?

Milyen a filozófia tere? Amikor pályája elején Heidegger eltűnődött, hogy a számtalan iskolával, világnézettel, meggyőződéssel vajon nem lesz-e „a filozófia valami nagy-nagy zsibvásárhoz hasonlatossá”, akkor arra jutott, hogy itt muszáj csínján bánni a hasonlatokkal, mert a filozófia „nem hasonlítható össze semmivel, amiből pozitív módon lenne meghatározható”.¹¹⁰ Ezek szerint a filozófiának nincs hasonlata (ahogy a létnek és a világnak sincs); nem olyan, mint a vallás, tudomány, művészet. Mégis, ha *képi* – tehát nem fogalmi (azonosító) – *hasonlatot* próbálnánk alkotni arról a nagyszabású, szellemi közléstéményünkről, amely a bölcséleti hagyományok, elvek, eszmék, irányzatok színterének egészét magában foglalja, akkor e gigantikus, filozófiai teret vajon *milyen alakúnak és alkatúnak* találnánk?

Határtalannak látnánk, mint a csillagos eget? Vagy inkább mértanian pontosnak és átláthatónak, mint mondjuk a Louvre melletti üvegpiramist? Netán olyanak, ahogyan Babel tornyát képzeljük, amint csigavonalban közelít az éghez? Vagy, ellenkezőleg, olyanak látnánk, mint egy dzsungelt, egy eszmeszupermarketet („zsibvásárt”), mint a Szellem ócskavastelepét? Esetleg olyanak látnánk, mint egy végtelen sugarú gömböt, amelynek bárhol lehet a középpontja? Netán úgy képzelnénk, hogy az nem más, mint egy barlang, tele rabszolgával, akik vaksin nézik a valóság árnyjátékát a sziklafalon, és gúnyolva esnek neki annak, aki másféle valóság lehetőségéről szólna nekik?

Nem azt kérdem, mit mond a filozófia a *fizikai* (a nem metaforikusan értett) térről. Nem a térnek a filozófiájáról lesz szó az alábbiakban. Nem is arról, hogy a filozófusok *metaforikus* képzelete milyen térbeli alakzatokat vízionál saját eszméjük megvilágításához. Továbbá: a „Milyen a filozófia tere?” nem egy *gondolatkísérlet* kérdése. Nem próbálja elképzelni, mit jelent *denevérek* lenni; vagy, hogy *agyak* vagyunk-e egy tartályban, így kétséges, hogy külvilágot észlelünk-e; vagy hogyan vennénk, ha „*síkföldieknek*” születünk volna, és egy gömböt látnánk átkelni kétdimenziós világunkon. (Ezek a példák nagy múltú, természetesen széles körben vitatott, értelmezett gondolatkísérletek; szerzőik sorrendben: Thomas Nagel, Hilary Putnam, Edwin A. Abbott.)¹¹¹

Nem az ilyen és ehhez hasonló teoretikus víziókról vagy gondolatkísérletekről beszélek. Hanem azt kérdezem magunktól, az utazásunk összes résztvevőjétől, hogy maga a filozófiai hagyományok alkotta tér milyen alakú és alkatú *egészében véve*. Hogyan mutatkozhat meg olyanak ez a tér, hogy helyet tud adni egyes gondolati mozgásoknak – akár a legszemélyesebb sarokpontjainak, amiken egy-egy vizsgálódó kérdés megfordul –, de akad hely benne a filozófiai irányzatok roppant kiterjedt, összetett színtereinek is, amelyek akár „fordított világoknak” is tűnhetnek mások szemében?

Ted Chiang nagyszerű, Nebula-díjas novellájában Hillalum, a bábeli toronyhoz elhívott kőfejtő mester hosszú szerpentin út végén ér fel társaival az irdatlan építmény tetejére, hogy ott áttörje a végső akadályt, az ég márványboltozatát. Csákányával neki is áll keményen fejteni a márványtömböket a feje fölött, egyre halad *fölfelé*, majd mikor végre kiér a kővájatból, ámulva látja, hogy *lentről*, a földből ásta ki magát, a hatalmas torony aljától nem messze. Ekkor pedig arra gondol, hogy „az ember végül megtanulja, hol a helye”, és: hogy „felüzen a többieknek a toronyba. Elmeséli nekik, milyen alakú a világ.”¹¹² Olyan, mint egy felcsavart pergamenköteg, egymáson nyugvó, átüthető rétegekkel, akár egy *fekvő* bábeli torony, nagyobb kiadásban.

A filozófia mélyeire és magaslataira tett utazásunk után, remélem, nekünk is lesz mit mesélnünk arról, hogy *milyen alakú a filozófiai tér*. Végül pedig, visszatérve majd a filozófiai térben tett utazásunkból, remélhetően mi is ama kapu közelében találjuk magunkat, ahonnan elindultunk, és mi is megtanuljuk, „hol a helyünk”.

31. Észlelési paraméterek

Megtaláljuk helyünket? Miként egy *nagy családban*?

A nem filozófiai gondolkodások terét erős rokoni szálak fűzik össze. Egyik alakjukat, a köznapi gondolkodásmódokat az „alanyok” ösztönös reakciói kötik össze: a magunk élete felől, annak érdekeit szem előtt tartva gondolkodunk. Másik formájukat, a tudományos gondolkodásmódokat az köti össze, hogy *tárgyaik* többé-kevésbé közösek, megfoghatók, körül tudjuk őket határolni. Ez utóbbi teremt közöttük, írja Márkus György (Wittgensteinre utalva), egyfajta „családi hasonlóságot”, és mindjárt szembesíti is velük a filozófia helyzetét, Dilthey kijelentésén tűnődve („Filozófiák vannak, de filozófia – az nincs”):

A „filozófiák” egysége... elsődlegesen az egymással szembenálló irányzatok szüntelen polémiján és vitáján keresztül valósul meg, amelynek során mindegyikük egyazon, de megint csak agonisztikusan szervezett tradícióra hivatkozik, ezt azonban egészen különböző módon artikulálja, értelmezi és értékeli. Ha értelme lenne, azt mondhatnók, hogy *a* filozófia egyetemes fogalma a családi ellenségeskedések modelljét követi.¹¹³

A filozófia tere tehát *alapvetően* nem a családi békéé, hanem a családi viszályoké. Így értendő, hogy ez egyfajta *DIAPHORON*-tér, a *végigvitt különfélék*, a „radikális pluralizmus” (James), avagy „eredendő sokalakúság” (Merleau-Ponty) tere. De milyennek néz ki összességében?

Láttuk, hogy a köznapi gondolkodás filozófia-barát „laikusa” nem sok jót, s főleg nem sok helytállót gondol róla. Hogy mit gondol róla a tudomány embere? Sajnos ő sem túl sok jót, bár valamivel helytállóbbat. Például a fizikus Paul Feyerabend szerint olyasmi, hogy filozófia, voltaképp „nem létezik”; ez „csak egy absztrakt monstrum”. A szörnyképet ezzel indokolja: „A filozófia még annyira sem egységes, mint a tudomány. Filozófiaiskolák vannak csak, amelyek vagy nagyon kevésbé ismerik egy-

mást, vagy csatároznak, és lenézik egymást.”¹¹⁴ Ha már kozmikus analógiát vettünk: való igaz, a filozófia tere nem egy püthagoreus *koszmosz*, ahol a szférák békéje és harmóniája felett egy daimón őrökdi. De azért nem is egy öldöklő univerzum.

Hawking, ahogy említettem, azzal fejeli meg Feyerabend ítéletét, hogy a bonyolulttá vált tudományhoz mit sem értő filozófusok helyett ma természettudósok kénytelenek föltenni a legfőbb *miért*-kérdéseket. Röviden: akik a filozófiában leginkább *feleslegesek*, azok épp a filozófusok. Elég messze kerültünk a szókratészi *tudott-semmit-nem-tudás* kritikára, önkritikára nevelő etikájától – és újra elég közel Lukianosz gúnyiratóhoz a *rabszolgáknak is silány filozófusok* árveréséről.

Mi történik ebben a *DIAPHORON*-térben? Való igaz, a filozófia esetenként szörnyen („monstruózan”) absztrakt terében voltaképpen elég egyszerű dolgok történnek. Elemi események ismétlődnek mindenfelé.

Azonosítások:	<i>Ez – Az.</i>
Különbségtételek:	<i>Ez – nem Az, mint a másik.</i>
Vonatkoztatások:	<i>Ez és Az – egymásra vonatkoztatható.</i>
Léptékrögzítések:	<i>Ez és Az – egy felfogási lépték alá esik.</i>

Mindazok, amik ezek révén az elemi, gondolati események révén aztán esetenként igen bonyolult módon előállnak, nem mások, mint sejtések, feltevések, tézisek, argumentumok, modellek, rendszerek; ezek együttéléséből pedig még bonyolultabb képződmények és jelenségek, viták és mellőzések, tisztálátások és vakfoltok, divatok és felejtések támadnak. E műveletek és események sokaságából kellene a filozófiai tér szabadságához, nagyságához, arányai tágasságához, röviden: a végigvitt különfélek „koz-mikusságához” leginkább megfelelő objektumokat megtalálnunk.

Ahhoz, hogy értékelhető képet kaphassunk itt bármiről, első teendőnk a vizsgálódáshoz szükséges *lépték* megválasztása. Azért kellett „bámészkodva” a szemünket hozzászoktatnunk a filozófia kozmikus teréhez, hogy benne különféle *irányokat* láthassunk. Irányokat pedig azért kellett látnunk ebben a képzeleti univerzumban, mert különben nem tudnánk látni ezek adekvát objektumait: az *irányzatokat*.

A filozófiai irányzatok formális szempontú vizsgálata azért kerül a most kezdődő megfigyelések középpontjába, mert a filozófia gigantikus terének (a „fordított világok” mellett) az „irányzatok” a másik léptékadekvát létezői. Ami a mikrobiológiának a sejt és molekula, ami a kvantumfizikának a nukleon és kvark, ami a történettudománynak a korszak és tendencia, ami a kozmológiának a bolygó és naprendszer, az a filozófiai tér vizsgálatának a *világ* és *irányzat*. A „fordított világoknál” és a filozófiai irányzatoknál kisebb egységek (például egyes filozófiai tanítások, eszmék, hitek, sejtelmek, emléknymok stb.) nem adnak értékelhető képet e galaktikus szellemi tér dinamikájáról.

Az irányzatok közti különbségtétel jelen esetben nem *szférák szerinti* (etikai, logika, ontológia stb.), nem *korok szerinti* (ókor, középkor, újkor stb.), s nem is *régiók* (pl. kontinensek) *szerinti* differenciálást és orientálást jelent. A vizsgálódási mezők – legyenek bár e szférák olyan átfogók is, mint az ismeretelmélet, teológia, lételmélet – és a korszakspecifikus téridők csak *alkalmakat* jelentenek a konkrét elgondolások kimunkálásához, ahol különböző gondolati érdekek megnyilvánulnak. Ám nem mutatnak

ezek az érdekeken túlmenő (szférákon, korokon, régiókon átívelő értelemben véve) formai-formális mozgásirányokat. Az irányzatok: *formálásmódok*; a szféraproblémák és tárgyterületek, kortémák és regionális kérdések ellenben a *formálandók*; vizsgálati „megmunkálásukhoz” az irányzatok adnak *formát*.

A Hegel mutatta „hatalmas kép” az eszmék *történeti esetlegesség-látványa*. De sajnos nem alkalmas a filozófiai tér dimenzióinak jellemzésére. Az érdekek keltette és érdeklődések vezette, valamint területek, korok, régiók szerinti esetlegességek mindig esetlegességek maradnak. Nem tárhatnak elének nagyobb léptékű térkülönbségeket, inhomogeneitásokat, és e különös tér határaihoz sem vihetnek közel. Észlelési paramétereinket ezért nem nézetekre, eszmékre, problémakörökre kell beállítanunk, hanem az *irányzatokra*.

Hadd nyugtassak meg mindenkit, aki ezen aggódna: az esetleges, tartalmi, érdek meghatározta nézet-matériák *leszámítolásával* is jócskán lesz mivel *elszámolnunk* az irányzatok terén. Már csak azért is, mert a filozófia terének legerősebb energiaközpontjai épp az irányzatok. A fizikai kozmoszban galaxisok alkotnak tereket, ahol a „világok” (energia-sűrűsödések) együtt látandók a körülöttük sajátosan deformálódó térrel. A filozófia kozmoszában sincs ez másként. Itt azonban az irányzatok tekintendők szellemi energia-sűrűsödéseknek, és sajátos vonzásterekként ezek is maguk felé hajlítják az értelemképzések lehetséges pályáit.

Kozmikus utazásról lévén szó, speciális jármű-obszervatóriumunk egy filozófiai térbetekintésre és világszemlélésre átalakított Hubble-teleszkóp lesz. Most, hogy a filozófiai tér *közepébe* csöppentünk, vele bókászva próbáljuk szemügyre venni e tér formális, értsd: *formaadó*, az egész filozófiai tér alkatát megszabó *irányzatait*. Kérdés, hogy ha az egykori bölcséleti hagyományok és a mai törekvések univerzumában kalandozva, köztük körbe tekintve képet akarunk alkotni a filozófiai tér e nagy léptékű, irányzati panorámájáról, akkor milyen szegmenseket tudunk itt elkülöníteni.

32. Megvilágítások tere

Körbe tekintve részben egyes irányzat-objektumokat, részben kiterjedtebb, összefüggő irányzat-csoportokat látni a tér különböző irányjaiban. Előbb az irányzatok három nagy válfaját kell itt elhatárolnunk.

Az első az irányzatok legelterjedtebb és „legmozgékonyabb” fajtája, amely egyben a legegyszerűbb is. Konkrét irányzat-példányaik a filozófiai tér úgyszólván minden pontján jelen vannak. Így jellemezhetők: *általuk egy konkrét, filozófiai nézet jelenik meg, azaz álláspont áll elő valamiről egy bizonyos nézőpontból*. Joggal nevezhetjük őket úgy, hogy *nézetirányzatok*. Két nagy csoportjuk van.

Egyik a *tárgyirányzatoké*. Ezek reflektálnak egy problémára, és differenciálásokból, elhatárolásokból, leválasztásokból élnek. Alfajokat és válfajokat teremtenek, besorolásokat vitatnak, erősítenek meg vagy épp törölnek el érvényes alakzatokként. A legtöbb -izmus ide tartozik, a megkülönböztetésekkel mind jobban finomított, így *egyre meghatározottabbá tett* tárgyirányzatokhoz, mint például: idealizmus és empirizmus, individualizmus és szolipszizmus, naturalizmus és fizikalizmus, nominalizmus

és realizmus, egzisztencializmus és pozitivizmus, voluntarizmus és decizionizmus, és így tovább tárgy-területektől, korszakoktól függően.

A tárgyirányzatok azt mutatják – magukon is ezt láttatják –, hogy *bármiről születhet teória bármely más elméletet finomítva* (alfajt képezve), vagy *bármely más elmélettől elhatárolva* (váfajt alkotva). Mindkét tekintetben a döntő az, hogy egy adott felfogás meghatározottá tesz valamit, és az erről alkotott állításait igaznak tartja. A tárgyirányzatok elméletei meghatározottá teszik tárgyaikat, állítást tesznek róluk, álláspontjukat igaznak tartják. Ezáltal objektiválják azt, amiről beszélnek, *tárgyasítják* nézeteiket: hozzáférhetőkké teszik vitatásnak, megerősítésnek. *Tárgyról szólva tárgyi és tárgyszerű hozzászólások lehetősége nyílik meg.*

A nézetirányzatok másik csoportja a *névirányzatok* összessége. Ezek esetei épp olyan elterjedtek a filozófiai térben, mint az olykor gyorsan változó és elavuló, mindig formálódó, osztódó, egybeolvadó tárgyirányzatok. Ez az irányzatalfaj azonban nem annyira a *reflexió*s teljesítményéről, finomításokat és elhatárolásokat érvényesítő képességéről, mint inkább *konstitúciós*, megalkotó, azaz „rávilágító” erejéről ismerszik meg. Elnevezésük indoka kézenfekvő. Egy elgondolás, módszer, ötletegyüttes kigondolóját örökítik meg. Ez éppúgy lehet személy, mint hely vagy intézmény: platonizmus, pürrhonizmus, tomizmus, kantianizmus, marxizmus, darwinizmus, freudizmus, éleaták, milétosziak, Bécsi Kör, Budapesti Iskola, a Mersenne-féle *Akadémia* a 17. században vagy a D’Alembert körül szerveződött *Enciklopédia* a 18. században. És így tovább. A névirányzatok ezt mutatják: *bárhon, bármikor, bárkitől születhet teória*. Az erudíciónak a filozófiában sincs határa.

Név- és tárgy irányzatoknak természetesen csak egymásra vonatkoztatva van értelmük. A filozófusnak, mondja egyik híres előadásában Max Weber, elsősorban „az szükséges, hogy *ötlete* támadjon, méghozzá helyes ötlete”.¹¹⁵ Ötlet nélkül a tárgyra irányuló, annak változását, elmozdulását észlelő figyelmünkben, intencióknál nem lenne elképzelés, még kevésbé teória. S fordítva: a filozófiai erudíciók mögött mindig „név” áll, valamely egyén vagy csoport neve; de tárgyakra vonatkoztatás nélkül egyetlen ötlet sincs. Valamit sejthetünk futó, kósza, halvány ötletként; egy *semmire sem vonatkozó* ötlet azonban fából vaskarika. A név- és tárgyirányzatokat ezért is indokolt egy fogalom alá rendelni.

A nézetirányzatok épp „filozófia-munkás” követőik és az eszmetörténészeik hada révén lesznek a filozófiai űr legelterjedtebb objektumai. Ők azok, akik a *visszfényt* szolgáltatják e nézetek megvilágító erejéhez, újabb területekre alkalmazott teóriákkal tükrözik vissza az eredeti ötletet. Persze az a filozófiatörténeti tapasztalat sem tagadható, hogy a filozófiai eszmék terében a „saját fény” is nagymértékben visszfény, míg a visszfény is sok tekintetben saját. Mindenesetre követőktől, tovább-gondolóktól, eszmegondozó tanítványoktól is fénylő a filozófia tere. Nélkülük a legfényesebb elmék sem világítanak messzire, habár eltéríteni és tompítani is ők tudják legjobban azok fényerejét.

Az egyes teóriák nézetirányzatai – történeti átváltozásuk, kiterjedt expressziójuk, intézményszerűsítésük folytán – *egymással szoros interakcióban* vannak. Szélesednek és átváltódnak, egymás alá és fölé rendelődnek annak köszönhetően, hogy különböző tartalmú nézeteket, elméleteket, modelleket

szívnek magukba. A nézetirányzatok által képviselt, világos és elkülönítő objektiválás, a *clara et distincta* reflexió a filozófiai tér világosságának, „fényességének”, *claritas*ának fő letéteményese. (Hogy ez sem *egyféle* „világosság”, mindjárt kiderül.)

Ennyit arról, hogy az irányzatok közül melyek azok, amik a filozófiai tér bármely szegmensében jelen lehetnek és fényeskedhetnek a filozófia látszólag végtelen univerzumaként, különböző szférákban, valamint korszakokon és régiókon átívelve. Ha a „fényintenzitásuk” – problémafelvető, magyarázó képességük, megvilágító erejük és mindenkori történeti relevanciájuk – nem is azonos, de az, hogy mindenütt jelen lehetnek, mégpedig számtalan alakban és változatban, közös nevezőre hozza őket. A filozófia: a *különféle megvilágítások* tere.

33. Sötétlőbb mélységek felé

A nézetirányzatok, mondhatni, a filozófiai szellem *napvilágai*. Tőlük látszódnak és értelmeződnek, általuk világítódnak meg a dolgok mindenfelé – különféle módon. Csakhogy épp az általános elterjedtségük az, ami miatt hiába keresünk választ náluk a mostani, képtelen utazásunk talán legizgalmasabb kérdésére, hogy *milyen alakú és milyen alkatú* a filozófia tere. Hiszen: amennyiben nézetirányzatok *bárhol* felbukkanhatnak a filozófiai térben, úgy róluk nyilvánvalóan nem olvasható le eloszlás-különbség, olyan *térmentázat*, mely a filozófia terére nézve valamilyen sajátos, *meghatározott alakra* tudna vallani. Ehhez a filozófia tér nagyobb, átfogóbb erőcentrumainak vizsgálata szükséges.

Nézzük, mire jutottunk eddig, s hova léphetünk tovább. Imént, első közelítésben a filozófiai tér imaginárius „közepéből” körbe tekintve felismertük annak legegyszerűbb objektumait, megismerkedtünk a nézetirányzatok felfénylő és kihunyó, azaz *fénylésükben változékony összességével*. Ezek világítják be köznapi értelemben a filozófia terét. Mostani, második közelítésünkben viszont olyan irányzatokat kell szemügyre vennünk, amelyeknél a *claritas* (világosság) mellett az *obscuritas* (homály, sötétség) is jelen van: a szisztematikus érvelés mellett jelen van az érvelésvesztés, a nagy megvilágító erő mellett az időnkénti makacs megvilágíthatatlanság, a rendszerépítés mellett az elakadás, a kifogyás az érvekből, sőt az érvek végső megalapozhatatlanságának sötétje is.

E térrészek és objektumok *chiaroscurója* – azaz különböző fényű, félhomályos együttese – már képes *mintázatot* kirajzolni. Bizonyos irányzatoknál, mint látni fogjuk, épp ez a fényvesztés, e rejtélyes elsötétedés teszi megtapasztalhatóvá, hogy a filozófiai tér, ahol most mozgunk, (1) nem abszolút, hanem relatív tér, (2) nem végtelenül, hanem végesen határtalan, továbbá (3) alakja meghatározott: *valamilyen*, és nem bármilyen vagy semmilyen.

Itt az ideje, hogy utazó obszervatóriumunk útjára induljon. Milyen *mozgás* legyen jellemző rá? Itt Bergson nagyszerű észrevétele siethet a segítségünkre, amely rávilágít arra, hogy a megismerésnek melyik az a két mozgásformája, mely a legegyszerűbb. Bergson ezt írja a *Bevezetés a metafizikába* elején: „a filozófusok, látszólagos különbségeik ellenére, egyetértenek abban, hogy két mélységesen különböző módot különböztessenek meg a dolgok megismerésében. Az első azt foglalja magában, hogy

körüljárjuk (*tourne autour*) ezt a dolgot; a második azt, hogy beléje lépünk (*entre*).¹¹⁶ Ezek, teszi hozzá másutt, „kétfajta világosságot” (*deux espèces de clarté*)¹¹⁷ jelenítenek meg.

Ez lesz hát a teendőnk a következőkben: előbb „belépni” a filozófiai tér egyes galaxiscsoportjaiba, majd „körüljárni” másokat. Most, hogy *egészében* látni magunk előtt a köznapi nézeteink, eszméink panorámáját, ideje e hegeli „hatalmas képnek” térdimenziót adni, és mélyére hatolni. Ehhez azonban muszáj a filozófia legerősebb, legkiterjedtebb vonzástereit szemügyre vennünk. Ez egyben azt is jelenti, hogy utunk most sötétlőbb mélységek felé vezet.

34. Alapirányzatok

Heidegger írja: „*Filozófia mindenkor egyfajta alaphangoltságban történik meg*”, és hogy a filozofálás „alaphangoltságából” – amelyet a gondolkodás „stílusának” nevez – „nemcsak egy van, hanem több”.¹¹⁸ Következésképp eleve *különféle* alapirányokból hangolódunk rá *valamelyikre* a filozófia terében. Mivel alaphangoltságunk a gondolati, érzelmi, akarati irányvételünk, normaválasztásunk „kezdeté”, elmondhatjuk, hogy a filozófia tere *érzékeny a kezdeti feltételekre*. Tele van törésvonalakkal, válsággóccokkal, különböző irányból feltett kérdésekkel. Ezt a teret épp ezek az alapirány-különféleségek alkotják és tartják össze. A filozófia tere kaotikus tér, amennyiben nézeteiben, viszállyaiban „lokálisan megjósolhatatlan”, mégis összességében, „globálisan stabil”.¹¹⁹

Kérdés, hogy a filozófia kaotikus terében melyek a „stabil” téralkotó irányok.

A filozófiai világok *DIAPHORON*-terének legátfogóbb és legimpozánsabb galaxiscsoportjait úgy nevezhetjük, hogy *alapirányzatok*. Az elnevezés távolabbi, lényegi indokát most még aligha látnánk be, így egyelőre értsük a nevet csak *basic* szinten. *Az alapirányzatok jelölik ki a filozófiai tér legalapvetőbb térirányait*. Az alapirányzatok azok, amelyek egy bizonyos gondolati-képzeleti eljárást előnyben részesítve, valamilyen domináns műveleti mód hozadékaként adnak modelleket, eljárásokat, reprezentációkat egyes kérdések vizsgálatához, egyáltalán a megismeréshez.

Mit jelent térirányokat „diagnosztizálni”, megkülönböztetni a filozófiában? Azt jelenti, hogy bizonyos felfogási és értékelési sztenderdek, elveket, műveleti formákat előnyben részesítünk, ezeket a *preferenciákat* nézetekben, állásfoglalásokban nyíltan vagy hallgatólagosan érvényre juttatjuk. Láttuk korábban, hogy a filozófia szabad nézetválasztásokat engedő, tágas terében különféle felfogásmódok szerint váltak érthetővé különböző kulcsfogalmak (lélek, világ, isten, igazság, szabadság, boldogság és így tovább). E felfogások különféle módon, de rendre a *maguk irányából nézve*, „valahogyan” ragadták meg a fogalmat.

Érdemes a fogás–felfogás–fogalom szóképcsálád megvilágító erejét jobban kiaknáznunk. Valamit megfogni csak valamilyen irányból lehet; *bárhogyan* nincs megragadás. Csak úgy tudunk megragadni valamit, ha *valamilyen műveletet végzünk*, azaz bennük meghatározott eljárási sztenderdet juttatunk érvényre. Képzeljünk el egy teniszlabdát, amelyet szilárdan rögzíteni szeretnénk. Betehetjük egy szűk dobozba. Ütővel leszoríthatjuk a salakra. Feltűzhetjük egy bajonett végére. Félgömb pántokkal

bilincset szoríthatunk rá, amit összezsavarozunk. Berakhatjuk egy vízzel teli edénybe, amit a mélyhűtőben megfagyasztunk. Stb. Ez mind egy-egy mód egy teniszlabda szilárd rögzítésére. Fogalmi rögzítések esetében (azonosításoknál, meghatározásoknál) hasonló a helyzet. Egy időben a jelenések csak egy adott módon bírhatók maradásra, csak így szoríthatók azonosítási határok közé. Vagyis: amiképp a dolgok sohasem jelennek meg előttünk *mindenhogy*, csak *valahogy*, hasonlóképp az általunk egy adott időben érvényesített (preferált) felfogásmód sem *bármilyen*, hanem mindenkor *valamilyen*.

Indokolt felvetés,¹²⁰ hogy a filozófiai irányzatokat is nézhetjük képviselőik önértelmezései felől, „belülről”, illetve ezektől távolságot tartva, „kívülről”. A filozófia terét nyilván másként látja egy irányzat, ha átadja magát annak, hogy csak a maga perspektívájából, „belülről” lássa ezt a teret. A mi mostani tér-bejárás kísérletünk, noha természetesen nem mentes a „belülről-látás” elfogultságától – a „radikális pluralizmus” perspektívájától –, minden irányzatra nézve igyekszik tartani magát a „kívülről-látáshoz”, hogy, ellene tartva a filozófiai irányzatok vonzásterének, lehetőleg egyiknek se legyen a szatellitje.

Döntő kérdéshez értünk. Vannak-e a filozófiai felfogásmódoknak általános értelemben vett „irányai”, *különbéle módon végig vitt* eljárásmodjai? E nagy horderejű kérdésben, úgy vélem, csak a tradíció, mégpedig a filozófiai iskolák ókorig visszanyúló hagyományában, az ún. négy athéni iskola szemléleti különbségében megmutatkozó különféleség igazíthat el bennünket. Különösen, hogy ezeket a tradíció-irányokat még a modern, kritikai filozófia egyik legnagyobb alakja, Kant is érdemesnek találta gondolkodása tájékozódási koordinátaivá tenni.¹²¹ Úgy gondolom, van okunk megbecsülni a filozófiai tájékozódásnak azt a szintjét, amellyel egy Kant beérte. Nos, ez a tradícióegyüttes az *arisztotelianus*, a *platonikus*, a *sztoikus* és az *epikureus* hagyományt öleli fel, de, mint rövidesen látni fogjuk, nem szűkebb, filozófiatörténeti jelentésben, hanem átfogóbb, szemléleti és módszertani értelemben.

A négy ókori athéni iskola a filozófiatörténet egyetlen olyan irány-különféleségi rendje, amely több mint kétezer éves jelenlétet mondhat magáénak az európai gondolkodási tradícióban. Ez is erős érv ahhoz, hogy *a filozófia térbeli égtájaként* komolyan vegyük őket. Mint mondtam, e tradíciók csak áttételes módon, jelképes értelemben jelölik a filozófiai tér alapirányait. Ezek az ókori, filozófiai iskolák a preferált eljárásrendjükben, vagy ha tetszik, a bennük domináns *észjárás stílusuk* szerint jöhetnek csak számításba gondolati égtájak képviselőiként. Hangsúlyozom: nem alapítók (Arisztotelész, Platón, a kitioni Zénón, Epikurosz) konkrét tanításai értendők iránymutatóknak, hanem, hogy mi az általános értelemben vett *rendszeralkotási eszmény*, amelyet az iskolai hagyomány velük társait.

Az alapirányzatok különös galaxiscsoportok: olyan gondolkodások *nyalábjai*, amelyeket sajátos észjárás rokonít. *Mit látni bennük különféleknek?* (Hogy a „különféle” itt mit jelent közelebbről, kiderül, mihelyt betekintést nyerünk a négy alapirányzatba.) Különbségeikben látni őket elég izgalmas látványt ígér. De előre jelzem, hogy futó áttekintésük után még izgalmasabb kérdés is vár ránk. *Mit látunk bennük valójában?*

Hadd bocsássam előre: nem a *szubjektivitás* terébe lépünk az alapisírvzatok szemléleti rendszerét vizsgálva, és a szemléletvizsgálat nem köldöknézést céloz, hanem *világismeretet*. „A világismerés... mindig valamilyen szemléletben épül fel (...) A szemléletek rendszere a legobjektívebb szemléletmód legobjektívebb megszerveződése, az egyáltalán elérhető legnagyobb fokú objektivitás.”¹²²

Kezdjük a betekintést; nézzük előbb a filozófiai tér alapisírvzatait, jellegzetes filozófiai alapelveket, eljárásmodjukat, mely eltérő szemléleti karaktert ad nekik. Bizonyos *filozófiai elképzeléseket* fogok említeni példaként, nem *filozófusokat*. Ők ugyanis, ha a dominancia eltérő fokán is, de minden alapisírvból kölcsönöznek eszméket, megfontolásokat saját gondolkodásukhoz. A térírvnyok bölcséleti elnevezései, ismétlem, csupán jelképesen vonatkoznak a névadókra, és a mondott iskolai hagyományt követik; meghatározásaik azonban *érdemiek*.

Az „*arisztotelianus*” vonzástér: *kánon elvű bölcsélet és analitikus filozófia*. Vannak filozófiák, amelyeknél erős a hajlandóság, hogy gondolkodási alapelvnek vegyék a *sorozatképzést, szabályadást, normaállítást, klasszifikálást* (besorolhatóságot). Számukra a filozófia olyan igazságok együttese, melyeket szabályok, normák, argumentumok hitelesítenek. Jellegzetes ókori képviselői a püthagoreusok. Ők mindent a számviszonyok szabályaira vezettek vissza. Ennek az alapisírvzatnak fontos tanítása, amelyet már Parmenidész is vallott, hogy lét és gondolkodás *egy*. Így ugyanis a szisztematikus gondolkodás lefedheti a lét egészét, szabályaival felfejtheti a lét szerkezetét. E gondolkodásmód tipikus újkori zsenije Galilei, aki szerint a természet könyve a „matematika nyelvén” íródott, vagy Spinoza, aki szerint metafizikát csak az euklidészi algebra mintájára, szigorú következtetési szabályok szerint, logikai zárt-sággal építhetünk fel. Ennek a szellemnek az utódja az analitikus filozófia, mely a 19. század végétől a filozófia egyik döntő írvnyzata, amennyiben követi az általános alapelvet, hogy egy állítás csak akkor tartható *értelmes kijelentésnek* (igaznak, hamisnak), ha *megadható hozzá* az igazolásának vagy elvetésének szabálya.

A „*platonikus*” vonzástér: *princípium elvű bölcsélet és fenomenológia*. Ebbe az írvnyba navigálva magunkat a filozófiai térben, azt látjuk ellenben, hogy vannak filozófiák, amiknél nem a Szabály az alfa és az ómega, hanem a Forrás. Az ilyen gondolkodásmódoknál legnagyobb hangsúly a *kezdet-kijelölés, origó-megadás* aktusára esik: a princípiumra, az „elsőre”. Észjárásuk mindig az *eredendőt* nyomozza, attól követel hitelesítést az állítások számára. Az ókori bölcselők közül többen vezettek vissza mindent egy alapelvre: anyagira, mint a víz, vagy szellemire, mint a *nousz* (ész). Ennek a gondolkodásnak felel meg a tétel: *cogito ergo sum*, „gondolkodom, tehát vagyok” (Descartes), mely minden képzet hitelesítő forrásává a személyes bizonyosságszerzést teszi. Erre példa később Fichte filozófiája is, aki az ÉN fogalmából és az azonosságtételből ($A=A$) kiindulva építi ki a filozófiáját. Alapvonalaiban ezt az írvnyt viszi tovább a modern fenomenológia atyja, Husserl, aki ismereteink „*őstényeit*” keresi, s az őket „*eredendően adó szemléletet*” mondja „minden elvek elvének” (*Prinzip aller Prinzipien*) – minden elsők elsőlegesének.¹²³

A „*sztoikus*” vonzástér: *dialektika elvű bölcsélet és dekonstrukció*. Ha ebbe az írvnyba vezetjük szellemi utunkat, azt találjuk, hogy itt minden a társításon, kapcsolatba-hozáson, viszonyon (reláción)

múlik. Ellentétben az esetnek *főlérendelt*, lényegadó szabállyal, a viszonyban a kölcsönösség, *mellérendeltség* dominál. A sztoikusok eszménye a viszonyok harmóniája volt, nemcsak külső és belső, létre és erkölcsre tekintő értelemben, de ezek együttesében is: a makrokozmosz (világ) és a mikrokozmosz (ember) ideális egybeillésének, együttállásának ideáljában. A dialektika az úton lévő, mindig viszonyokban fejlődő-teljesedő szó és értelem (*logosz*) eszméje, mely egyidejű és egymásutáni köztességekben (*dia*: „között”) halad előre, így mindig a reláció (relatívum) lépéseiben halad a teljesség (a totalitás értelemben vett abszolútum) felé. Ókori nagyja: Hérakleitosz, akinek nagyszerű elve – *panta rhei*: „minden folyik” – kimondja, hogy a kozmosz, a rendezett mindenség mindig *változásviszonyokban történik*. Másféleképp ugyan, de e térszegmens „lakói” a szofisták is, akik a változás és úton lét eszméjét a szavak, értelmek világára vonatkoztatták. A szintézis-elvek későbbi filozófusai – az előre megállapított, „prestabilizált harmónia” elvét valló Leibniztől a magától kifejlő „abszolút ész” mindent átfogó, „megbékítő” erejében hívó Hegelen át az egyetemessé táguló egyetértés, az ún. kommunikatív racionalitás eszméjét valló Habermasig – mind a Viszony elvét részesítik előnyben, szemben a Szabály vagy pedig a Forrás elvével. Ugyanez, a társítás elvének preferenciája vonatkozik, csak negatívban, a 20. századi, inverz ellenfeleikre, a *dekonstrukció* (széttagolás, szétbontás, rekonfigurálás) filozófusaira. A dekonstrukció jeles gondolkodói (Barthes, Deleuze, Derrida, Foucault és mások) a jelek, struktúrák benső viszonyainak térrészeit, társulásaik „között”-jeit nem szűkíteni akarták, egészen az eltüntetésükig, a Nagy Egység eléréséig, hanem ellenkezőleg, tágítani és szélesíteni.

Az „epikureus” vonzástér: experimentum elvű bölcselet és pragmatizmus. Ez a filozófiai térnek a negyedik iránya. Itt minden a mértékekkel végzett kísérlet körül forog. E vonzástér kulcsfogalma tehát a Mérték, alapkérdése pedig az arány, lépték, mérce fellelése, a velük végzett próbatételi kísérlet. Ennek a filozófiai tériránynak a gondolkodói egyúttal magukat is kiteszik annak, hogy megkísértsék a mérhető és a mérhetetlen határát. „Látják” ezt a határt belülről és kívülről, pro és kontra; szemléletük ezért mindig kettős, dichotóm. Az epikureusok tapasztalatból nyerték igazságait, de elismerték a tapasztalattól nem függő istenek létezését. Ókori mesterük e kettőslátásban Szókratész volt, akit egyszerre jellemzett az ún. „cáfoló beszéd” (*elenkhosz*) racionális, kritikai gyakorlata és a szólító „daimónjába” vetett, ráción túli hite. Egzakt (matematikai, logikai) Értelem és a *vele együtt létezőnek* elismert Értelmen-túli: ez a tudatosan vállalt kettősség később éppúgy jelen van Bacon, Pascal vagy Kant gondolkodásában, mint a pragmatizmus ősatyáinál, például Pierce, a már hivatkozott William James vagy később Richard Rorty gondolkodásában.

36. Eltérő alapú evidenciák

A filozófiai planetáriumunkban négy hatalmas galaxiscsoport gravitációs vonzástere jelöli ki, tárja elénk a tér irányait. Ha a mesterséges intelligencia tudósai lennénk, s ezért először is arra lennénk kíváncsiak, milyen *design* adja az ember nevű lény *nem-mesterséges* (értsd: „természetes”, sajátos, jellemző) intelligenciáját, úgy azt mondhatnánk, hogy az ember intellektuális képzeleti készlete nagyjából ezekben az

irányokban aktív, ezekre a műveletekre érzékeny, ezek kombinációjában mutatkozik termékenynek. És, hála evolúciójának vagy egy még nála is intelligensebb *designer* jóindulatának, eddig jól elboldogult az irányoknak ezzel a készletével; főleg ha tekintetbe vesszük eddig még nem tárgyalt „kiegészítőiket” is. De maradjunk még az alapoknál.

Szabály, Forrás, Viszony, Mérték: ezek tehát a filozófia négy „galaktikus” vonzásterének *jelképes alapszavai*, mondhatni, szimbolikus nevei. Más-más vonzásirányt és vonzásteret képviselnek, ami azt jelenti, hogy az igaznak-tartás alapjánál más-más hallgatólágos evidenciát vallanak sajátjuknak. Miféle alapok, miféle *eltérő evidenciák* ezek?

- A kánon elvű bölcsélet és analitikus filozófia közös alapja ez: mindennél, ami állítás tárgyává lesz, *megadandó* az érv, mely igazolja, hogy *van*. Ez a „megadandó alap”, *ratio reddenda* elve, a Szabályé; és evidens, hogy igazságról csak ilyen alapon lehet szó.
- A princípium elvű bölcsélet és fenomenológia közös alapja ez: mindent, ami van, egy őt „létrehívó alap”, *ratio efficiens* eredeztet; létezésének ez az eredendő Forrása; és evidens, hogy igazságról csak ilyen alapon lehet szó.
- A dialektika elvű bölcsélet és dekonstrukció közös alapja ez: mindent valami más okoz és értet; minden az által *van*, hogy okozati, értelmi kapcsolategyüttes, Viszony keletkezteti. Ez a „keletkező alap”, *ratio fiendi* elve; és evidens, hogy igazságról csak ilyen alapon lehet szó.
- Az experimentum elvű bölcsélet és pragmatizmus közös alapja ez: minden, ami *van*, elvek és okok ellentétes (antinomikus) foglalatában kap meghatározást; csak feltételezések és magyarázatok Mércét kereső kísérletei dönthetik el, hogy meghatározásoknak beválnak-e. Ez az „elv kontra ok”, a *ratio contra causam* alap; és evidens, hogy igazságról csak ilyen alapon lehet szó.¹²⁴

A filozofálások gondolati mozgásai az igazságok igaznak-tartásának e négyféle – egymástól gyökeresen eltérő – evidencia-alapja felé gravitálnak. Mindegyikük a saját nyíltan vagy hallgatólágosan elfogadott evidenciájának fundamentumán áll, amikor kimondja: *Az igazságok „világa” ilyen, és nem más*. Ám maga az alap (fundamentum) már nem érvelhető, legfeljebb csak – elismertként, választottként – felmutatható.

Csak a különböző filozófiai alapok együttese, közös látványa ad értelmet a *DIAPHORON*-tér kifejezésnek. Általuk történik meg a *különféle* észjárások, gondolkodásmódok *végig-vitele*. Mind a különféleség, mind a végig-vitel szó szerint értendő ezeknél a vonzásterekénél. Hisz, ne feledjük, mind a négy filozófiai alapirányzat évezredek ismerettömegét, érvelési tárházát, képzeleti erejét aknázták ki, formálták meg könyvek, tanulmányok ezrein keresztül.

Most, ha futólag is, de némi bepillantást nyertünk ezek lenyűgöző panorámájába. Ellenben még mit sem láttunk különös mozgásukból, a határaik sötétjéből s a velük együtt mozgó, más alkatú galaxi-

sokból. Tanultunk tehát *nézni* ugyan különféle irányokba, de még távolról sem *láttuk együtt* – mozgásaival, történeti dinamikájával – a filozófiai tér egészét. Itt az ideje szembenézni a mindeddig csak fölvetett, de válaszig nem jutott kérdéseinkkel.

Mit mutatnak az imént szemlélt alapirányzatok, mit látunk bennünk? Az alapirányzatok négy, galaktikus vonzásterének legszembetűnőbb jellemzője, hogy – *örvénylenek*.

37. Örvénylő kupolák

A kérdésre, hogy mi körül *forog* külön-külön mind a négy alapirányzat, a mondottak után már viszonylag egyszerű a válasz. Forgástengelyük az adott alapirányzat képviselői által nyíltan vagy hallgatólagosan preferált művelési alaptól emelkedik ki. Ez a négy *axis mundi*, négy térbeli „világtengely” (jelképesen): a *Szabály*, a *Forrás*, a *Viszony*, valamint a *Mérték* művelési elve. Nehezebb megérteni, hogy miért, milyen erőttől örvénylenek.

Feltűnhetett, hogy mind a négy alapirányzat megnevezésénél külön említettem régi keletű bölcseségeket és újabb keletű filozófiákat. Nem véletlenül tettem így. A filozófiai alapirányzatok vonzásterében ugyanis rokoni háború, testvérharc zajlik a metafizikai bölcseségek és a metafizikakritikai filozófiák között. Küzdelmük lényege, hogy *a maguk vonzásterében vajon az időtlenség vagy az időbeliség feltétele mellett látják-e magukat megalapozva*.

A filozófiában a metafizika kritikai fordulata, amelyet főleg Kant nevével szokták társítani, és a 18. század második felétől számítjuk, így is nevezik: *antropológiai* fordulat. Az *anthróposz* (ember) itt a megértések és felfogások *emberléptékűségét* jelenti. Kant így formulázta a *Mi az ember?* probléma három részkérdését: „Mit lehet tudnom? Mit kell tennem? Mit szabad remélnem?”¹²⁵ A metafizikakritika attól kritikai, hogy *szigorúan veszi* emberi mivoltunk időbeli határait, vonatkozzék ez tudásra, etikára vagy vallásra.

Minden alapirányzatban ott örvénylenek a kritikai, majd nyelvi és képi fordulatnak, egyszóval az *emberléptékű időnek* a kihívásai és dilemmái. A kánon, princípium, dialektika és experimentum elvű, metafizikai bölcseségek azonban nem számolnak döntő *meghatározottságként* igazságaik, tételeik időbeli korlátaival. Az analitikus filozófia, a fenomenológia, a dekonstrukció és a pragmatizmus viszont annál inkább komolyan veszi ezt a korlátozást. Ez teszi feloldhatóvá *képileg* az alapirányzatok örvénylésének metaforáját.

A metafizikák és a metafizikakritikáik ellenerőt fejtenek ki egyazon alapirányzaton belül. Előbbiek meggyőződése szerint az emberi ész *közvetlenül* elérheti az időtlen igazságokat, felérhet az abszolútumhoz. A metafizikakritikák szerint ellenben az emberi ész mindenkor: véges. Csak *közvetve* jut tudáshoz, a nyelv és jelentés, az érzékelés és észlelet, a társadalmi és történeti környezet révén, csak feltételezések és kísérletezések közvetítésével. Nem lehet mentes a viszonylagosság, tévedhetőség, esetlegesség kihívásaitól. Előbbiek végleg túl akarnak lépni az esendő ember időléptékén, utóbbiak bármilyen bizonyosságra csak ezen a léptéken belül remélnék szert tenni.

Ez az ellenerő támaszt örvénylést bennük. Míg a metafizikák a kifelé húzó, *centrifugális* erőt, az örök, végtelen bölcsesség minden emberi határon túlhaladni akaró mozgását képviselik benne, addig a metafizikakritikák a befelé húzó, *centripetális* erőt képviselik, amelyek mindig az emberi határokon belül próbálnak gondot viselni az alapirányzatok alapelveire.

Mindenki látott már közepén mélyülő vízörvényt. Néhányan forgószél-tölcsért, tornádót is láttak. Nyilván járt már bazilikában is mindenki, ahol látott feje fölé magasodni egy irdatlan kupolát. Nos, ha galaktikus méretűre kitágítjuk a mélyén beöblösödő, tölcsérszerűen benyúló örvény képét, úgy megkapjuk az alapirányzatok vonzásterének alakját: az *örvénykupolát*. Nagyjából ez az alapirányzatok adekvát térformája.

És ha most ezt a négy örvénykupolát, e négy, alapjaikig – „csúcsaikig” – szűkülő, gigantikus tölcsérformát a kiöblösödő szájukkal egybefordítjuk, s peremüket, palástjaik szélét képzeletben mintegy „összeforrasztjuk”, úgy megjelenhet lelki szemeink előtt a *filozófiai tér teljes alakja*, melyen belül most éppen kalandozunk. Mutatom, hogyan nézhet ki ez a különös – korrekt, geometriai néven *tetropod* alakzatnak hívott – térforma „kívülről”. (A kérdésre, hogy ennek alakja miért ilyen különös, leginkább talán a tengerpartok védelmére ma használatos, beton hullámtörő betonidomokra emlékeztető forma, a következő fejezetben próbálok bővebb választ adni.)

Ábra 1: A filozófia DIAPHORON-terének sematikus kívülnézete

Nagyjából így nézhet ki a bölcsélet négy „athéni iskolájából” egybenyló, filozófia tér galaktikus alakja kívülről – melyet nekünk persze *belülről* kellene lelki szemeinkkel elképzelnünk. Ennek „kapui” előtt várakoztunk; ide bocsáttattunk be; ennek vonzástereit szemléltük utazásunk eddigi szakaszán. Sematikus, ügyetlenül ábrázolt téralakzat ez. Mégis kivehető rajta az alapirányok négy vonzástere, *egymásba fordított kupolája* (bár ezek az ábrán inkább tűzoltóvödrökre hasonlítanak). A metafizikák és a metafizikakritikák irányzatai, rokon alapelvük (kognitív normájuk, igazság-sztenderdjük) körül forogva, ezeknek a vonzástereknek az örvénylő belsejében ütköznek meg egymással az *emberi időtapasztalat* súlyán vagy súlytalanságán.

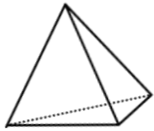
Ha most útitársaimnak valóban sikerül ebbe a térbensőbe képzelniük magukat, nyilvánvaló lehet előttük az is, hogy a különféle műveleti elvüket, igazság-sztenderjüket, szellemiségüket végig vivő alapirányok *egymással is* megütköznek ott, ahol tartományaik egybeérnek. A filozófia terének külön-külön vonzástereiből csak az alapirányok egymáshoz csatlakozásával válik közös vitatér és játéktér.

38. Egy tér olvasása

Mielőtt e közös vitatér és játéktér bejárása felé irányítanánk vizsgálódó műholdunkat, nem éréktelen elgondolkodnunk azon, *mi olvasható le* a filozófia tér egészének tetrapod-alakjáról (azaz egészében látott formájáról) és alkatáról (vagyis benső tagolódásáról). Ehhez nem árnyalni, finomítanunk kell a most megismert, kissé ügyetlenül ábrázolt, négy „csúcsot” mutató téralakzatot. Ellenkezőleg, érdemes egyszerűbb vetületeiben bemutatni. Ezért most mellé helyezem egy háromdimenziós és egy-egy kétdimenziós alakzat-rokonát.

Ábra 2: A filozófia DIAPHORON-terének sematikus ábrázolásai

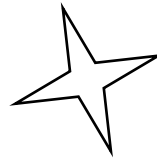
3D-s séma

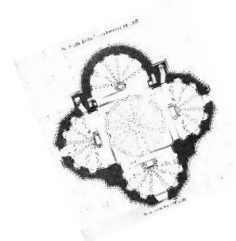
tetrapod

2D-s séma

2D-s alaprajz

Mi olvasható le ezekről a rokon alakzatokról, és mi vonható le a leolvasásból a filozófia terére vonatkozó következtetésként? A tetrapod tér 3D-s változatán, azaz a bal oldali, tetraédert ábrázoló képen jól látszik a filozófia alapisirányzatokban „kicsúcsosodó” terének egyik legfontosabb tulajdonsága, amelyet paradox módon egyik alapisirányzat ortodox híve sem fog belátni, még kevésbé elfogadni. Azt lehet ugyanis leolvasni róla, hogy *a filozófia terének alapisirányzatai („csúcsai”) egymással egyenrangúak*.

Ez az első következtetésünk (James kifejezésével): a radikális pluralizmus. Ki-ki gondolkodhat a Szabály, a Forrás, a Viszony vagy a Mérték elv-prioritásában, vallhatja a maga filozófiai alapjának elsődlegességét, ám *semmilyen objektív alapja nem lehet arra, hogy saját alapisirányzatát fölébe emelje egy másiktól*. Röviden, egyik alapisirányzat vonzásteré sem mondhatja magáénak a bölcsék követ.

A második következtetés, mely a filozófiai tér alakjáról és alkatáról leolvasható, szintén erről a háromdimenziósan sematikus (tetraéder) ábráról olvasható le. Ez így szól: *az alapisirányzatok alkotta tér egymásba nyílik, összefüggő egészet alkot*. A filozófia elvei, metodikái az elképzelhető legnagyobb változatossággal találhatnak egymásra, korlátozás nélkül variálódhatnak, és – egyetlen kivételtől eltekintve – elvi akadály nélkül teremthetnek újabb és újabb módszereket az új idők kérdéseire és problémáikhoz. Az említett, egyetlen kivételt azonban már a következő konklúzió világíthatja meg.

Ezt a harmadik következtetést inkább a 2D-s ábra teheti plasztikussá előttünk, amihez mellékeltem a Todiban látható *Santa Maria della Consolazione* templom alaprajzát. (Megjegyzem, ezek sémái annyiban hamisítanak a tetrapod térhez képest, hogy bennük vannak szomszédos, illetve nem szomszédos irányok, egyik közelebb esik a másikhoz, és fordítva, vagyis az oppozíciók miatt az alapisirányzatok helyzete *nem teljesen egyenrangú*; ez a térbeli sémánál nincs így.) Nos, a filozófia alapisirányzatok alkotta terére nemcsak az jellemző, hogy mind a négy alapisirányzatnak egyenrangú helyzete és jelentősége van, azaz mind *egyenrangú igazság-alkotója* a filozófiának. Abban is egyenrangúak, hogy egyik alapisirányzat sem tudja a másik irány filozófiai alapját a sajátjához fogható mélységben belátni; *nem tudja elismerni igazság-alkotó jelentőségüket, hitelességüket, érdemlegességüket*.

A filozófiában van egy kulcsfontosságú fogalom: a *tudatosság*. Azt jelenti, hogy amikor tudunk valamit, akkor *valamilyennek* tudjuk magunkat. Rövid, találó leírást idézek erről a fogalomról: „a tudatos elmeállapotok alanya számára valamilyen az adott állapotban lenni. A szék számára nem valamilyen, amikor eltörik a lába. Az ember számára valamilyen.” (Schmal Dániel)¹²⁶ A *valamilyennek-lenni* tudatosságnak evidenciák, bizonyosságok és reflexek a kötőanyagai. Egy alapirányzat óhatatlanul „valamilyen” alapja jelenti tudatosságunk fundamentumát, és mi *ugyanabban az időben* nem tudunk „másmi-lyen” alapú tudatosságra szert tenni. Ez annyit jelent: *az alapirányzatok alapjai* – amikor valóban támaszkodunk valamelyikükre – *egymással összemérhetetlenek*. Észjárásmódjaink végső alapjai az alapirányzatok esetén, metaforikus értelemben, aktuálisan nem látják egymást, nem látnak rá egymásra. Egy filozófus tudatosságát, alkatként habitualizálódott észjárását – a saját alapjaihoz fűzött reményeinek teljes mélységében – képtelen átlátni egy másik filozófus, ha neki más alapú a tudatossága.

Ettől „deformált” a filozófia tere. (Értsd: ezért nem tetraéder, hanem tetrapod tér, ahol az alapirányzatok alapjai, a „csúcsok” nem látnak át egymásra; a geometriában ezt így hívják: *konkáv* térforma.) És ebből következik, hogy elvileg sem lehetséges egységes, „egy-igaz alapú”, mindent látó, *minden tudatosságban otthonos* filozófia.

39. Tudatvakság

A filozófia tér sajátosan „deformált”, végesen határtalan (tetrapod) alakjára tett képzeleti javaslat számot vet valamivel, amit így nevezhetünk: *tudatvakság*. A fogalom „mintája” két betegség. Egyik az *arcvak-ság* (*prosop-agnosia*), mikor a beteg nem ismeri fel saját arcát a tükörben. Másik a Simon Baron-Cohen által bevezetett fogalom, az *elmevak-ság* (*mind-blindness*), mikor a beteg nem tudja felismerni egy másik ember érzését, gondolatát.

Az alapirányzatok négy dologra szoktak vaknak bizonyulni a filozófiák alapjára tekintve. Első: hogy a racionális érvelések láncának vége tud szakadni ott, ahol csak a rámutatás marad végső indokként vagy a kiúttalanság (*aporia*) tudomásul vétele. Második: van vége tárgyra irányulásainknak, tudatunk intencionális munkájának is, például a testetlen szorongás eseténél. Harmadik: homályba tud veszni a teóriák tisztán intellektuálisnak hitt eredetláncá is, mégpedig ott, ahol azok egy redukálhatatlan, érzelmi-tudati-akarati komplexumból, a teória-alkotást megelőző beállítódásból, a teoretizálásból születnek. Negyedikről imént beszéltem: az alapirányzatok alapjai, végső fundamentumai „nem látják egymást”; nem tudják, milyen másmi-lyennek lenni, másféle alapirányzat evidencia-alapján állni. Tudatvakságban egyaránt szoktak szenvedni metafizikák és metafizikakritikák. De *tudni* erről jobbra az emberi végességgel komolyabban számot vető metafizikakritikák szoktak.

Mi tehetné a filozófiai tér nagy vonzástereinek képviselőit nyitottabbá másféle irányzatok alapjainak, igazság-hitelesítő sztematikájának elismerésére? Az, amit Kant, Schelling, Nietzsche, Heidegger és a kései Wittgenstein, az újabbak közül pedig Rorty, Derrida, Foucault vagy Hacking filozófiája egyaránt

kimond. Ez így szól: *nincs a gondolkodási irányoknak egyetlen igazságelve*, de mindnek van saját szten-derdje arra, hogy végső soron mi alapján tartsa igaznak az igazságot. Radikálisabban: *a filozófiai gondolkodásmódok végső elve*, bármely alapirányzatuk preferált alapját nézzük is, *alaptalan*. A nézeteink indoklási menetében, azok megalapozási útján van egy pont, ahol, miként Wittgenstein mondja, „a megalapozásnak van vége”,¹²⁷ mert már nem érvelhetünk tovább; ahol preferenciánkban a hagyomány és habitus, érzés és intellektus rejtélyes elegye mondja ki a végső szót – *ahol maga az út az, ami véget ér*.

James idézett mondásai – hogy a filozófusok idegenkednek a radikális pluralizmustól, és teoretikus válaszaik alapjának előnyben részesítése ügyében tudatlanok – arra enged következtetni (legyen ez a negyedik konklúzió), hogy a filozófusok mások filozófiáira *ugyanolyan hévvel* sütik rá az alaptalanság bélyegét, mint amekkorával sajátjuk alapját védelmezik efféle vádaktól, már ha egyáltalán felötlük bennük, hogy bombabiztos, gondolkodási alapjuk védelemre szorul.

Alapirányaink végső pontja, alapja, *szingularitás*: úgyszólván „fekete lyuk” az indokló ész számára. A filozófia nézetekben fényeskedő terének ezeknél a tovább nem indokolható, összeszűkült, sötét, „alaptalan alapoknál”,¹²⁸ ezeknél a *fénycsapdáknál* van a határa. A filozófia alapirányzatainak grandiózus vonzásterei olyan „tűzoltóvdörök”, amelyeknek nincs aljuk. Avagy olyan örvénykupolák, amelyeknek érveket, tapasztalatokat, reflexiókat betetőző csúcsán – az alapirányok alapján – lyuk tátong, mint a római Parthenon kupolája tetején a 9 méteres, kör alakú nyílás, a „szem” (*oculus*).

Elsődlegesen, közvetlen módon az alapirányzatok tanítanak meg bennünket „látni” a filozófiai térben. Ám a szemek, amikkel látunk, nem látják magukat, és *alapjában véve* nem tudják magukat más szemmel nézni sem. Az alapirányzatok vakfoltjai épp alapjaik *alptalanságát* nem képesek látni és belátni. A tudatvakság ezért határa a filozófiai térnek.

Itt, az érvelhetetlen alapoknál van az alapirányok „vége”; ezek a filozófiai tér beláthatatlan határpontjai. Határhoz érve visszafordulunk. Keveredjünk ki most a filozófiai alapirányok vonzásterének végponti csapdáiból, nézzünk tágasabb érdekességek után. Ideje szemügyre vennünk a filozófiai *vitaterek és játékterek* másféle galaktikus világait.

40. Törzsirányzatok

Ahol játéktér van, ott vannak játékosok, s bizonyára játékszabályok is. Miféle új galaxis-játékosok lépnek föl itt, ahol a filozófia négy nagy alapirányzata közös térbe nyílik? Eddig – Bergson megkülönböztetését követve – a filozófiai tér megismerésében a *belépést* műveltük (*entre*), elhatolva mindegyik alapirányzat „alptalan alapjái”. Most a másik mozgásformán a sor: a *körüljárás*on (*tourne autour*).

Az alapirányzatok grandiózus vonzásterei, „örvénykupolái” nem járhatók körül. Bennük csak a szakadatlan, heves vonzású örvénylésnek lehetünk aktív vagy passzív szereplői. Más a helyzet azonban, ha a filozófiai térnek azt a nem kevésbé kiterjedt tartományát vesszük szemügyre, ahol az alapirányzatok vonzásterei egymásba öblösödnek, és közös teret alkotnak. Itt nem a filozófiai tér négy irányába kinyúló vonzástereinek egyikét vagy másikat találjuk. Nem a „tetra-pod” tér egyik vagy másik *lábánál* („pod”)

találjuk magunkat. Hanem ott, ahol összeérnek; mondhatni, a tér törzsénél. A filozófiai térnek ebben a részében található irányzatok innen kapják a nevüket: *törzsirányzatok*.

Kezdetől fogva arra törekedtem „betekintés-szerzőként” a filozófia irdatlanul nagy terébe, hogy átlátható és hiteles képet adjak valamiről, ami elég szabad és tágas ahhoz, hogy már-már átláthatatlannak tűnjön. A nézetirányzatok száma valóban szinte végtelen. Alapirányzatokból, a metafizikai bölcseségek és a metafizikakritikák bensőleg inverz vonzásteréből viszont csak négyet számláltunk elő. Hozzáteszem a félreértések elkerülése végett, hogy a két irányzatváltfaj viszonya persze kölcsönös és egymásra utalt. A nézetirányzatoknak csak az alapirányzatok adhatnak *elméleti* világosságot; az alapirányzatoknak pedig csak nézetirányzatok adhatnak világos *tárgyiságot*.

A törzsirányzatoknál is elég a legfőbb négygel megismerkedni. Ezek szerintem a következők: 1. *szkepticizmus*, 2. *eklektika*, 3. *hermeneutika*, 4. *alkalmazott filozófia*. Őket készülünk most körüljárni.

Kezdjük a feltérképezést egy nem könnyű kérdéssel. Miért vesszük szemügyre őket csak most, a filozófiai nézetirányzatok és alapirányzatok tárgyalása *után*? Csak nem azért teszünk ezt így és ekkor, mert a törzsirányzatok másodlagosak volnának hozzájuk képest? Egyáltalán nem. A törzsirányzatok nem másodlagosak a nézet- és alapirányzatokhoz képest, hanem *közvetettek*. Világossá teszem, ezt hogyan értem (egyelőre az egyes törzsirányzatok közelebbi jellemzése nélkül).

Minden szkepticizmusnak *előbb* alap és nézet kell, hogy *aztán* kétségbe vonhassa őket. Minden eklektikának *előbb* alap és nézet kell, hogy *aztán* azokból válogasson. Minden hermeneutikának *előbb* alap és nézet kell, hogy *aztán* közvetítésre vállalkozzon köztük. Minden alkalmazott filozófiának *előbb* alap és nézet kell, hogy *aztán* azok spekulatív mércéjétől elfordulva a maga nem-spekulatív, gyakorlati mércéjét tüntesse fel üdvösként. Ez a közvetettség, mely tehát semmiképp sem értendő *másodrendűségnek*, olyan vonás, amely a törzsirányzatokat élesen megkülönbözteti az alapirányzatoktól és a nézetirányzatoktól.

A törzsirányzatok *előbb* filozófiai alapokat vesznek „alapul”, és teoretikus nézetek „szemével” látnak, hogy egyáltalán működésbe léphessenek. Ez a közvetettség azonban, amely első látásra hátránynak látszik náluk, ha kivételes előnyt nem is, de fölöttébb becses kivételességet biztosít nekik. Szemben a nézetirányzatok elméleteivel, amelyek egy-egy dolgot, folyamatot, jelenséget „fognak be”, azokat tesszük tárgyukká és világítják meg, illetve az alapirányzatokkal, amelyek saját igazság-hitelesítési sztenderdjeik körül forognak, és érdemben nem képesek alapul venni egy másféle sztenderdet, a törzsirányzatok olyan filozófiai objektumok, amelyek *képesek több filozófiai alapra is rálátni, más-más filozófiai irányba elforogni*.

41. Alkati jellemzők

A mai alapirányzatok – az analitikus filozófia, a fenomenológia, a dekonstrukció (avagy posztstrukturalizmus) és a pragmatizmus – elsődlegesen a filozófia terének (imaginárius) határait ütköztetik ki. Ez a határ természetesen sajátos: az örvénykupolák *palástjainál rugalmas*, ellenben azok összeszűkülésénél, az *alapoknál*, amelyek hitelesítési sztenderdjére, eszményére igazságaik végső soron hagyatkoznak,

éppenséggel – *alaptalan*. Akár így, akár úgy, a filozófia nézetektől fénylő, a dolgok, elvek, érzületek megvilágításra szolgáló tere mindkét vonatkozásban eléri határait, önnön sötétjét.

A törzsirányzatok viszont nem a filozófiai tér határát jelzik. Az, amit megragadhatóvá tesznek, ennek a térnek az *alkata*, benső tagolódása. Több alapisirányzat közt forognak el, többfelé nyitottak, és a tér körülöttük sem homogén. Azonban az egyik legfőbb jellemzőjükről még nem esett szó: *helyzetükről* a filozófia terében.

A négy törzsirányzat mindegyike egy-egy alapisirányzat közelében helyezkedik el. A törzsirányzatok ott állnak az alapisirányzatok négy örvénykúpulájának, grandiózus vonzásterének kiszélesedő, kiöblösödő peremén. Nekik is megvan a saját – az alapisirányzatokénál valamivel gyengébb, szórtabb – vonzásterük. Ott lokalizálhatók, ahol az alapisirányzatok becsatlakoznak a filozófiai univerzum közös vitaterébe és játékterébe. Így nemcsak *tranzitot* jelentenek köztük, de *kontrasztot* is alkotnak a velük rokon – hozzájuk legközelebbi – alapisirányzattal. Termékeny módon meg is kérdőjelezzik őket, mégpedig nem egyszer azok saját eszközeivel. Mondok példákat.

Az az alapisirányzat, amelyhez a *szkeptikus* filozófia (mint törzsirányzat) bármely más alapisirányznál közelebb áll, nyilvánvalóan a kánon elvű metafizika és analitikus filozófia közös elve, amit a *Szabály* jelképez. Hiszen: a szkepticizmus mindig a megadott, felállított szabályt és rajta keresztül a *sorozatképzés folytathatóságát* kezdi ki. Az *eklektikus* filozófiához ellenben a princípium elvű metafizika és a fenomenológia alapisiránya áll feltűnően közel. Az eklektika (neve a görög „válogatok” szóból ered) mindig egyetlen, minden elvet megelőző *Forrást* jelöl ki – azt, aki válogat –, azaz egyetlen eredeztetőt fogad el az eszmék kiválasztásánál: régebben a legfőbb Jót, ma a szuverén Ént, aki legsajátabb elveinek kompozícióját maga válogatja össze.

A *hermeneutikát* kétségkívül erősebb szellemi kötelék fűzi a dialektika és dekonstrukció közös inverzirányzatához, mint bármelyik más alapisirányzathoz. Az értelmezés, az értelmi kapcsolatok dialektikus létesítése éppúgy, mint az értelemvonatkozások (dekonstruktív) széttagolása egyaránt magát a *Viszonyt*, a társítás és szétválasztás műveletét állítja előtérbe, vagyis ugyanazt, ami a hermeneutikának is vezérfogalma és kulcsművelete. Az pedig nyilván nem kíván indokolást, hogy a spekulatív filozófiák adta mérceket elutasító *alkalmazott filozófia* miért rokona az experimentum (a kísérleti próba) elvén nyugvó metafizika és a pragmatizmus közös alapisirányának. Az alkalmazott filozófia mindig az igénybe vett *Mértékre* vonatkozó „pragmatikus hívés” (Kant)¹²⁹ – közelebbről: a valószínűségi és alkalmazhatósági fok – szerint rangsorolja a felhasznált elméleteket, rendre az élet „praxisának” *egészére* vonatkoztatja vissza a hozzá képest *rész szerint való* hipotéziseket.

Összegezve: szembetűnő bizonyos törzsirányzatok közelsége bizonyos alapisirányzatokhoz, és ez kulcskérdés a filozófiai tér szerveződésére nézve. A törzsirányzatok kritikai erővel, de egyúttal konstruktív potenciállal is fordulnak a velük rokon alapisirányzatok felé. Így lesz nyitottságot növelő, nézőpontokat gazdagító, *bátorítóan kritikus rokona* a szkepticizmus az analitikus filozófiának, az eklektikus filozófia a fenomenológiának, a hermeneutika a dekonstrukciónak, az alkalmazott filozófia a pragmatizmusnak.

A törzsirányzatok meghatározó szerepe az alapirányzatokkal szembeni *termékeny kontroverzia*. Megkockáztatom: az egyes alapirányzatoknak a velük rokon törzsirányzatok a legavatottabb kritikusai, ám egyben tovább-éltetői és megtermékenyítői is. Ezek a törzsirányok képesek leginkább felfigyelni a velük rokon alapirányzatok túlzásaira, fényt vetni azok nem tudott és figyelmen kívül hagyott vakfoltjaira. Ugyanakkor annak köszönhetően, hogy a törzsirányzatok – közvetett jellegüknel fogva – nyitottak más alapirányokra is (ami ez utóbbiakra nem jellemző), filozófusaik képesek róluk más horizontra *nyitottabban* gondolkodni.

A törzsirányzatokat is áthatja az emberi időkorlátokra kevésbé érzékeny metafizika és az ezekre érzékenyebb metafizikakritika összeütközésének, egymással szembeni feszültségének ereje. Őket is jellemzi tehát a „forgás”, ha az alapirányzatokra jellemző, hevesebb „örvénylés” nem is. Példával élve: a kizárólagossági elvre épülő szkepticizmus-formák – ahol a kétségbevonás *egyetemes* vagy ahol *egyetlen* pont azért mégis ki van vonva a kétely alól (értsd, ahol a kivételek száma 0 vagy 1) – metafizikusabb gondolkodásra vallanak, mint amelyek az igaznak-tartások társadalmi és kulturális változékonyságában, történeti relativizmusában gondolkodnak. Vagy: minden ún. divinatorikus hermeneutika, amely isteni kegyelemmel számol a teljes megértéshez, vagy olyan, amely hisz az emberiség végső, egyetemes szótértésében, metafizikusabb alapú, mint az, amely a közvetítés evilági lehetőségeit szerényebbeknek ítéli meg, mert szellemi horizontjainkat, minden jóakarat ellenére, zártnak látja bizonyos lokális és temporális korlátoktól.

A metafizika és a metafizikakritika küzdelme egymással, ahogy az alapirányzatoknál sem, itt, a törzsirányzatoknál sem a rossz és a jó harca. Mindkettőre leselkedik a mértékvesztettség veszélye, mely, akár nihilista, akár önelégült módon, erényeiket fel tudja emésztetni. Sajnos mindkettő átfordulhat nihilizmusba, a „hitetlenségnek akár vértanúságig is elmenő hitébe”, mint Nietzsche írja; vagy afféle gögbe, amelyről Northrop Frye beszél: „Az önelégültség megvetése könnyen átcsaphat az önelégültség megvetése fölött érzett önelégültségbe”.¹³⁰

42. Spirálgalaxisok

A törzsirányok sokat tesznek azért, hogy a teóriák képesek legyenek másféle irányok új szempontjaival szembesülni, miközben ezek is új nézőpontot adnak nekik. Ha kozmikus metaforarendünket átvinnénk a törzsirányzatokra is, azt mondhatnánk róluk, hogy *spirálgalaxisokhoz* lehetne hasonlítani őket, amelyek közelebb állnak ugyan a négy alapirányzat közül valamelyikhez, de elforgó küllőik – mint afféle galaktikus keverőlapátok – kinyúlnak más alapirányzatok felé is.

Ezzel a küllő-hasonlattal már elébe vágtam annak, amit a törzsirányzatok egyik legszembetűnőbb vonásaként most szeretnék megemlíteni. Ez a sajátosság összefügg az imént tárgyalt kettős – kritikai és inspiratív – teljesítményükkel, amit az alapirányok és nézetirányok közt kifejtene. A törzsirányzatok eredendő *sokarcúságukra* gondolok, melyet a hasonlaton belül a többféle irányba kinyúló spirálkarok (küllők) voltak hivatva érzékeltetni. Hadd vessem össze őket e tekintetben az alapirányzatokkal.

Valamennyi alapírányzatnak, bármelyiket állítsuk is szembe egy másikkal, erőteljes és markáns, összetéveszthetetlenül rá jellemző *teóriastílus*a van. Azonnal fel is tudják ismerni egymást az egyazon „teoretizálási stílushoz” tartozók. A fenomenológus Husserl „galileiánus stílusúaknak” nevezi¹³¹ a modellek, számítások természettudósait, valamint az ő észjárásaikkal rokon analitikus filozófusokat, ahogy persze, fordítva, azok is idegenként ismerik fel a fenomenológusok teóriastílusait. A Szabály hívei például a 3. személyű (objektivistá) beszédmódhoz vonzódnak, míg a fenomenológusok, a Forrás hívei, a végső tapasztalatok, „östenyek” szükségképp személyes élménye miatt az 1. személyű beszédmódhoz. Az észjárési stílusközösségek tagjai hamar felismerik, kik tartoznak saját alapírányzatukhoz. Nemcsak a „galileiánus stílusú” analitikus filozófusok, de ugyanígy a „husserli stílusú” fenomenológusok, a „hegeli stílusú” dialektikusok, a „szókratikus stílusú” praxis-vizsgálók is könnyen felismerik egymást. Épp ilyen könnyen felismerik a más teóriastílushoz tartozó alapírányok képviselőit.

Ez az, amiben mások a törzsirányzatok. Az alapírányzatokkal ellentétben ugyanis a törzsirányzatok arculata *eredendően többféle* vonást hordoz. Rájuk nem jellemző az, amit az alapírányzatoknál korábban a tudatosság korlátozottságának, a filozófiai alapokra vonatkozó belátás hiányának, röviden a tudatvakságnak neveztem. Mit jelent ezzel szemben a törzsirányzatok sajátos különfélesége, amely szabadabb vegyértékeket biztosít számukra, rugalmasabbá és nyitottabbá teszi más irányok felé?

Például a *szkepticizmus*nak az analitikus alapírányzathoz talán legközelebb álló válfaja, a kételyt szabályszerűen totalizáló *pürrhoni* szkepszis mellett épp ilyen jellegzetes a *descartes*-i (avagy karneadészi),¹³² a *nietzschei* vagy a *hume*-i szkepszis. Ez utóbbi háromnál, ellentétben a pürrhoni szkepszissel, nem a szabályok totális, teljes sorozatot érintő kikezdése mutatkozik meg. Az, ami szkepticizmusként fölsejlik bennük, más-más arculatú. Lehet mindenre kiterjedő a kétely, de a „csaló démon” (*genius malignus*) gondolatkísérletével¹³³ mégis föllel egy kikezddhetetlen öselvet („gondolkodom, tehát vagyok”). Lehet azonban olyan perspektivizmus, azaz még a tények létezését is kétségbe vonó relativizálás,¹³⁴ mely már a dekonstrukciót előlegzi. S lehet örök libikóka is a hit és evidencia szakadéka fölött; ezt a Kant-kortárs Karl Friedrich Stäudlin így hívta: van az igazság majdani megtalálásában „reménykedő” (*hoffender*), és van ebben „nem reménykedő” (*hoffnungsloser*) szkepticizmus.¹³⁵

Hasonlóképp az *eklektika* antik gyökerű és a 17. századtól megújuló reneszánszát élő irányzata is több irányban nyitott. Ezen nem a szkepticizmussal való, régi keletű, kissé maliciózus szembeállítás értendő; mármint, hogy *míg a szkeptikusnak egyetlen igazság sem elég jó, az eklektikusnak mind az*. Az eklektika többarcúságát úgy értem, hogy már az első szintetizálók, például Philón vagy Alexandriai Kelemen mellett is ott látjuk az eklektika más alapírányzatok felé húzó alakjait. Például ott látni Cicerót, aki szkeptikus hangoltságával az eszmékhez mindvégig a viták próbatételében keresett mércét és rangsort. Más arcát mutatja az eklektikának később Victor Cousin, aki az érzék, az idea, a kétely és a misztika rendszereinek egyenként mind hiányos, de némi „igazságot” mind tartalmazó alkotóelemeiből akarta szüntelen „válogatással” fölépíteni a hiánytalan tudás piramisát. Megint más arculatú az eklektika a bölcsességek heterogén szövevényében saját, szuverén gondolatiságukat építő, nagy esszéistáknál, mint

Montaigne, Diderot, vagy a posztmodern „nomád filozófiájának” képviselőinél, mint Virilio, Deleuze, akik tudatosan választották magukat *rendszerek közt vándorló* gondolkodóknak.

De vehetjük a *hermeneutikát* is, amelynek a dialektika alapirányzatához fűződő – mind Schleiermachernél, mind Gadamernél szembetűnő – rokonsága természetesen vitán felül áll. Ám, túl e rokonságon, jól láthatók a hermeneutikán annak kapcsolatra képesítő, „szabad vegyértékei” is más alapirányokhoz. A sokarcúság belátásához elég képzeletben a gadameri hermeneutika-felfogás mellé állítani, mondjuk, Heidegger, Merleau-Ponty vagy Eco és Ricoeur – filozófiai észjárásukban, teóriastílus-preferenciájukban egymástól roppant elütő – szemléletét, egészen addig a többektől vizsgált kérdésig, hogy a természettudományoknak van-e hermeneutikájuk. A hermeneutika is olyan irányzat, amelynél a stílusjegyek együttese más és más alapirányzat felé mutat.

Végül vehetjük az arisztotelészi „második filozófia” utódait, az *alkalmazott filozófiákat*, a sztoikus Epiktétosz *Könyvecskéjétől* a mai ágazati filozófiákig (ezeket genitivus-filozófiáknak is hívják, és az emberi gyakorlat valamely területének *a filozófiáját* értik rajta)¹³⁶ az ún. „filozófiai tanácsadásokig” vagy életvezetési fűvészkönyvekig. Ha most csak azt a szűk szegmensüket nézzük, amely minden spekulativitástól távol állva, konkrét életvezetési javallatokkal él, vajon nem tűnik-e szemünkbe rögtön itt is a négy alapirány műveleti elve szerinti szóródás? Bennük nem pusztán arról van szó, hogy az életünk jobbra fordításához kik ezt, kik azt a praxis-gyógymódot javallják. Hanem: hogy vannak, akik rendszerességre, módszerességre (szabályra) esküsznek; vannak, akik visszatalálásra hívnak az ősi, eredeti létmódhoz (forráshoz); vannak, akik kapcsolathálózatok létesítését tanácsolják, és az üdítő változatosságban (viszonyban) hisznek; s végül vannak, akik rátalálásra biztatnak saját mércénkre, amihez új kísértések és próbatételek (mértékek) segíthetnek hozzá bennünket.

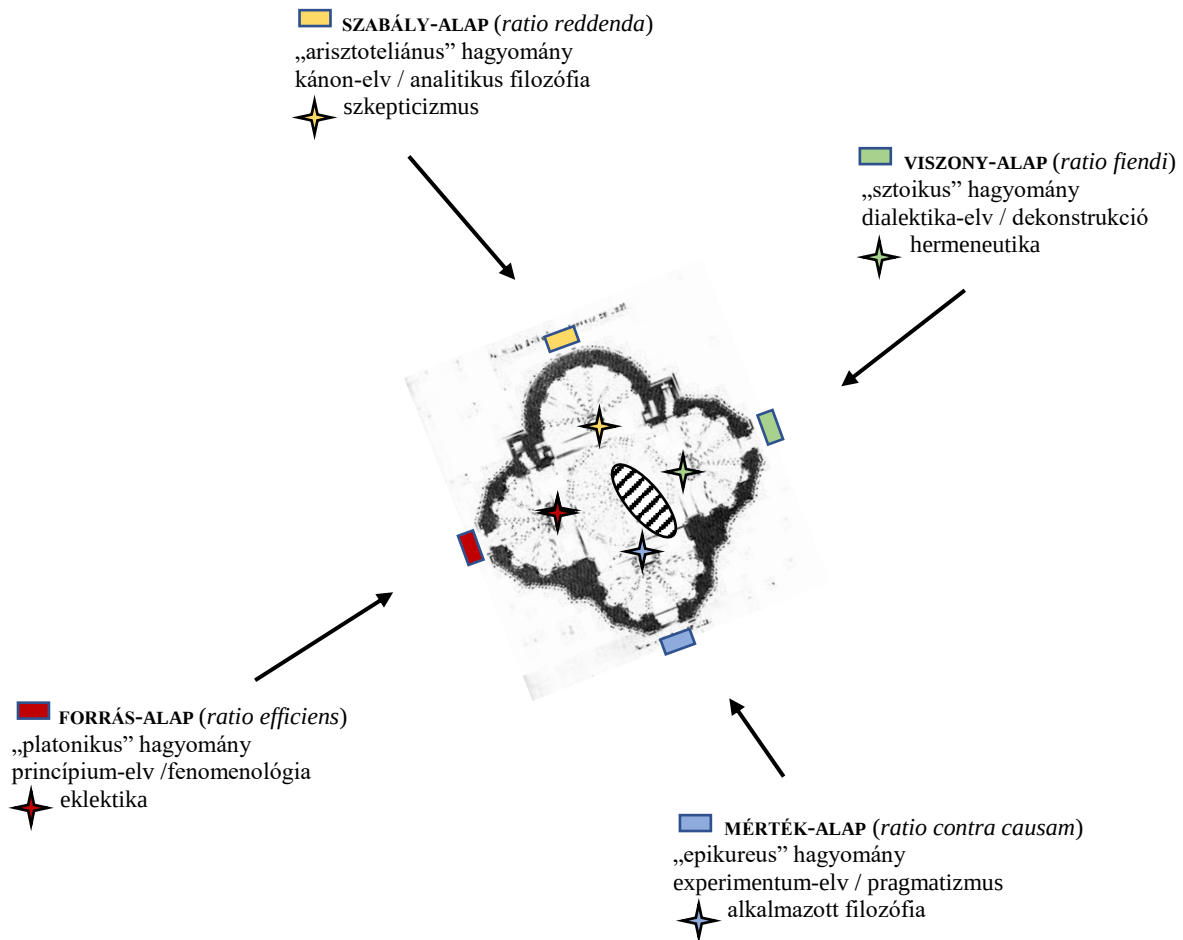
Mindent egybevetve, legkevésbé sem játék a szavakkal, ha ezt mondjuk: a filozófiai tér *konkrét* gondolkodási pályák mozgástere, ahol különféle vonzásterek és forgásterek együttese létesít *általános* játéktérrel. Abban, hogy ez egyszersmind közös játéktér legyen, talán a törzsirányzatoknak van nagyobb részük az alapirányzatokéhoz képest. Azért viszont, hogy a filozófia tere kérdések és válaszok új, innovatív játékanak adjon helyet, talán az alapirányzatok szoktak többet tenni. A bizonyosság-szerzésben – *Mit tudhatok bizonyosan?* (*certitudo*-hagyomány) – inkább alapirányzatok érdekeltek, míg a biztonság-találásban – *Miben lehetek biztos?* (*securitas*-hagyomány) – inkább törzsirányzatok. A két fő irányzat-változat, az alapirányzatok és törzsirányzatok ilyen értelemben is kiegészítő (komplementer) minőségek.

43. Itt áll Ön

Az alábbi ábra az eddig mondottak vizuális összefoglalása. A törzsirányok elhelyezkedése az alapirányzatok képest a *Santa Maria della Consolazione* templom korábban már látott alaprajza segítségével vizualizálható. A négy irányba nyíló, az ábrán félkörökkel jelzett kiöblösödések a négy filozófiai *alapirányzatnak* felelnek meg. Ezek saját alapjuk felé gravitáló vonzásterek: a metafizikák és a velük inverz (rokon elvű, de ellentétes) gondolkodási stílusú metafizikakritikák „örvénykupolái”. Alapjaik, mint

mondtam, térben tekintve nem „látanak át” egymásra. Mindegyikükhöz közel pedig, ott, ahol a vonzástérkúpok egybenyílnak, a *törzssírányzatok* forgástere lokalizálható, melyek osztozni tudnak más, távolabb eső „gondolkodási stílusok” irányaiban is; ezeket iránytű-ikonokkal jeleztem.

Ábra 3: A filozófia *DIAPHORON*-terének alkata és határai

Áttekintve ezt a síkbeli (2D) ábrát, nem lehet nehéz 3D-képen, *tetrapod-térként* is elképzelni a filozófiai tér egészének alakját (alkatát, határait). Ebben az imaginárius térben bárki lokalizálhatja saját filozófiai felfogásának, preferált észjárásának, teóriastílusának *domináns* helyzetét, időben visszatekintve pedig azonosíthatja a felfogásának változási pályáját, annak elmozdulási vektorirányát.

Esetemben, amennyire tudom, ez az „*Itt áll Ön*” tájolási pont nagyjából a VISZONY és a MÉRTÉK alapirányzatainak érintkezési területénél lokalizálható, de közel a SZKEPTICIZMUS és a HERMENEUTIKA törzsirányzata közötti térrészhez is. A magam teóriáinak e preferált mozgásterét a fenti ábrában oválissal határoltam körül. Muszáj e lokalizációt jeleznem, önismereti próbaként is. Különben azt a hamis látszatót kelthetném, hogy utazásunk „teoretizált fogalmi elbeszélésében” (Márkus)¹³⁷ én mégis a *mindentudó elbeszélő pozícióját* szeretném elfoglalni, amit nem kívánnék tenni. De, hangsúlyozom ismét, esetemben is csak *domináns* mozgástérrel van szó. Hisz minden gondolkodás, a sajátomé is, az egyes kérdéseknél valamilyen fokban mindig osztozik a többi irányzatváltfajra jellemző észjárások sztenderdjében.

Összefoglalva, a filozófia terét négyféle, alapjuktól szélesedő, örvénylő *vonzástér* (alapirányzat) alkotja, egybenyílásuknál, mindegyikük közelében pedig egy-egy *forgástér* (törzsirányzat) található. Ez az általuk eredendő pluralitással nyitott, de történetileg mindig újra formált, *együttes tér* az, ahol minden nézetirányzat, modell, teória mozog és alakul, vonz és taszít, születik és elenyészik.

44. Szürkébe szürkét?

Utazásunk a filozófia terében a végéhez közeledik. De hátra van még a visszaút.

Az utazás közelgő befejezése alkalmat ad a visszatekintésre. A filozófia terének történetileg és tematikusan egyaránt hatalmas méretéhez megfellelő *léptéket* kellett választanunk; ez volt az irányzatoké. Válfajaik és különféle alaptípusaik közt navigálva hajóztunk a filozófia *DIAPHORON*-terében. Így léptünk be előbb a filozófia négy alapirányzatának vonzásterébe, eljutva odáig, hogy ezek legtávolabbi pontján meglássuk a sötétbe vesző művelői alapjaik végső indokolhatatlanságát és e „fekete lyukak” egymással összemérhetetlen különféleségét. Aztán a metafizikai bölcseségek és velük rokon alapú metafizikakritikák örvénylő térrészeiből visszafordultunk, kihajóztunk odáig, ahol kiöblösödve összeérnek. Ezeknél a közös térrészeknél körüljártuk a négy törzsirányzat spirálc sillagzatait is. Így kaptunk képet előbb a filozófiai tér határáról, annak alapirányzatok alkotta, tetrapod *alakjáról*, majd a törzsirányzatok által – velük rokon módon tagolt – *alkatáról*.

Utazó obszervatóriumunk tehát *kettős kiadásban* tárta elénk a filozófia irányzatok legnagyobb, legfőbb csoportjainak négyes Különféléjét (*diaphoronját*). Ez a kettős kiadás az alapirányzatok formája, illetve a vonzásterük szélén álló törzsirányzatoké. Ez nem túl bonyolult összkép a filozófia teréről. Mindenesetre sokkal egyszerűbb, mint a kozmikus téré. Utazásunk végeztével újra a filozófia képzeletbeli terének nem kevésbé imaginárius „közepére” navigáljuk magunkat, hogy még egy utolsó pillantást vessünk rá minden irányba.

Nemrég a tudományos élet szenzációja volt, hogy a Hubble-űrszonda milyen káprázatos színvilágú képeket küldött az univerzumból. Szerencsésnek éreztük magunkat, hogy ámulhattunk a galaktikus tér színességén. Jelen utazásunk kapcsán az emberben önkéntelenül fölvetődik a kérdés: *Vajon vannak-e a teóriáknak, a filozófiai térnek is színei?*

Nincs kétségem, hogy ez a kérdés sokaknak galaktikus méretű ostobaságnak tűnik, vagy jó esetben szánalmas ágálásnak, sületlen ellenvetésnek az életidegen, *szürke filozófiáról* szóló, elhíresült Goethe-sorral szemben: „Fiam, fakó minden teória, s a lét aranyló fája zöld.”¹³⁸ Csakhogy érdemes emlékeztetnünk magunkat arra, hogy a *Faustban* ez a klasszikus szentencia szó szerint Ördögtől való (Mefisztó mondja); ez pedig igazságára nézve minden, csak nem éppen hitelességet növelő faktor.

A legismertebb kép a filozófia állítólagos „szürkességéről” azonban Hegeltől származik, *Jogfilozófiája* előszavából, mely pár oldallal előbb utal is a *Faust*-ra. Ez Hegel híres (és hírhedten félreérthető) bagoly-metaforája: „Amikor a filozófia szürkét szürkébe (*Grau in Grau*) fest, akkor az élet egy alakja

megöregedett, és szürkével szürkébe (*mit Grau in Grau*) meg nem fiatalítható, hanem csak megismerhető; Minerva baglya csak a beálló alkonnyal kezdi meg röptét.”¹³⁹

Ami a kép félreérthetőségét illeti: Hegel itt *vitázik*. Nála a szürkesség-szürkület metaforája azok elleni éles oldalvágás, akiknek a filozófiája elő akarja írni, hogy *milyen legyen* a világ (idealizmusuk be is éri ezzel), és nem megragadni akarja, hogy *miként van* a világ, hogy az végre tényleg változni tudjon. Hegel tehát korántsem fogadja el a filozófia tétlen, csak megismerő „szürkességét”. Ellenkezőleg, a filozófiában *cselekvő szellemet* akar láttatni velünk, hogy felfogjuk: „A szellem története az ő *tette*”.¹⁴⁰

Minerva (Pallasz Athéné) baglya nemcsak a bölcsesség ókori jelképe. Ugyanennyire a *harcé* is. Hegel szürkesség-metaforája ezért hasonlóképpen érthető félre, mint a *Faust*-beli. Ehhez elég Goethénél azt elfelejteni, hogy szürke teóriákról a rezignált Mefisztó beszél; Hegelnél pedig azt, hogy a moralizáló, elvont filozófia szürkéjét ő nem jóváhagyja, hanem harcol ellene.

Igaz, a beálló alkonyat csak a filozófiai megismerés ideje. De a *vaksötét éjszaka megismeréséé* is. Minerva baglyainak (*Eulen*) hegeli röpte azok majdani eltűnéséért kezdett harc; s előre vetíti a „baglyok menekülését” (*Eulenflucht*), amely németül ezt jelenti: *virradat*. A kortárs költő-gondolkodó Schiller nem véletlenül emlékeztet Minerva és a *Sapere aude!* (Merj tudni!) kapcsán a küzdelemre és bátorságra: „Mély jelentése van annak, hogy a régi mítosz szerint a bölcsesség istennője teljes fegyverzetben pattant ki Jupiter fejéből, mert rögtön harccal kell kezdenie a dolgát.”¹⁴¹

45. Búcsúkép színesben

Nemcsak Hegel filozófiai horizontjához tartozott, hogy *színesben képzelje el* a teóriák „hatalmas képét” – ha majd a szellem megvívta a maga harcát az alkonyi szürkülettel. Nem arra gondolok (bár igaz), hogy az ókorban színeket rendeltek az őselemekhez és vérmérsékleti alkatokhoz. A színesben látott teóriavilág ötletét a közelmúlt filozófusai és pszichológusai vetették fel. Jó okkal, hisz a színvilág a legkézenfekvőbb metafora a különféleségre és az egyenrangúságra.

Színesben gondolta el a teóriák világát például Bergson: „Azokhoz a véleményekhez ragaszkodunk a legjobban, melyekről a legbajosabb volna számot adnunk... Bizonyos értelemben ok nélkül fogadtuk el őket, mert az ad nekik értéket szemünkben, hogy *árnyalatuk megfelel többi eszméink közös színezetének*, hogy kezdettől önmagunkból láttuk bennük valamit.”¹⁴² Ugyanígy tett Zalai: „Az, ami az *abszolútumban* lehetetlenség, nekünk az élet, az a mi utunk hozzá; az az *első szín*, ami emberi szemünknek láthatóvá teszi.”¹⁴³ Vagy Wittgenstein is: „Mondjam, hogy *a hit egy színárnyalata a gondolatoknak?* Honnét támad ez az ötlet?”¹⁴⁴ (Kiemelések tőlem, H. O.) Pszichológusok is fogékonyak voltak a színek ötletére. Az 1970-es évek nagyhatású személyiségelméleti műve volt Max Lüscher beszédes című munkája (*The 4-Color Person*); vagy napjainkban például a kanadai Rob Chubb – szintén Jung filozófiáján alapuló – kísérlete egyfajta „színspektrum-filozófia” gyakorlati alkalmazására.

Ha most búcsúzól (némi játékos kedvnek engedve) színesben próbálnánk elképzelni a filozófia *DIAPHORON*-terét, ez képzeletünket aligha állítaná nehéz feladat elé. Minden alapisírányzat örvénykopoláját a *négy alapszín* egyikének fényével látnánk betölteni. (A 3. ábrán a filozófiai alapokat és a hozzájuk közel álló törzsírányzatokat erre az ötletre előre gondolva különböztettem meg színekkel.) A törzsírányzatok teória-galaxisainak spirálküllői egy-egy színt viselnének magukon, miközben mindegyikük döntően annak az alapisírányznak a színtónusát mutatná, amelyikhez legközelebb állnak. A nézetírányzatok, vagyis az egyedi teóriák, elgondolások, iskolák képviselte modellek természetesen a négy teoretizálási alapszín minden árnyalatában, tónuselegyében képesek feltűnni.

Az alapisírányzatok ugyanolyan sokat köszönhetnek innovatív erejüknek, mint amennyire veszélyeztetni őket a teoretikus egyszín-kötöttség, a *filozófiai monokrómia*, vagyis a csak a maguk színszűrőjén át látott összképbe, a saját észjárás diktálta igazsághitelesítésbe vetett bizalom. Paradox helyzet ez: olyan írányzat-erőknek köszönhetők a filozófiai tér alapszínei, amelyeket leginkább fenyeget a teoretikus *színvakság*, a korábban említett tudatvakság az elméletalkotási sztemderdek másféle tónusára, másféle alapjára. Ahogy a fizikai térben, a filozófia terében sincs semmilyen erő adta nyereség – veszteség nélkül.

Mi, többségünkben laikus utazók azonban bizvást maradhatunk a nyereség élvezeténél. Kivételes élmény látni, hogy a filozófia relativitástere nemcsak szabad, tágas tér, a végigvitt különfélék vonzástereinek összessége, de elmét gyönyörködtetően színes univerzum is. Persze, nem áztatom magam, hogy a filozófusok közt ne volnának többségben, akiknek a filozófia tér efféle teória-alapszínekben játszó planetárium-mozija legfeljebb merő *fantasy* vagy éppen a horrorfilmek legrosszabbja. De a filozófia szerencsére szabad tér. Minden filozófus-bogár eldöntheti, mely felismerés az, amelyben osztozni akar: *egyenes* ágon látja-e mászni magát saját, monokróm igazságai felé vagy egy tónusokban gazdag *görbén*.

V.

Visszatérés

Hozadékok és emlékeztetők

46. Tekintettel a valóságra

Képzeti terek tényleges világok nélkül *üresek*; a realitás világai imaginárius terek nélkül *vakok*, mondhatnánk Kantot parafrázálva.¹⁴⁵ Összetartoznak; egymás tulajdonai, tulajdonságai: „a különféle lehetőségek elgondolása a tényleges világban gyökerezik. Ezt az egyetlen világot veszi körül e világ attribútumaként a lehetőségek fényudvara.”¹⁴⁶ Utazásunk végére érve a filozófiai irányzatok relativitáselméleti terében, itt az idő visszatérni azok igaznak-tartási módjaiból, gondolkodási stílusaiából, a „lehetőségek fényudvaraiból” az, úgy mond, „tényleges világba”, amelyet nevezzünk köznapi szóval így: *valóság*.

Annál is inkább indokolt a valóság fogalmára tekintettel lenni, visszatérőben a produktív képzeletű, igazságkérdésekre érzékeny filozófia *DIAPHORON*-teréből a köznapi gondolkodás *ADIAPHORON*-terébe, mert ez utóbbi egyazon vádban szokta elmarasztalni a képzeletet és a filozófiát: *elrugaskodnak a valóságtól!* E közkeletű vád képi logikája sokatmondó. Eszerint az ún. valóság gránitszilárd fundamentuma életünknek és dolgainknak; a tőle elrugaskodó képzelet és filozófia nem közelebb kerül hozzájuk, hanem távolabb. Muszáj észben tartanunk, amiről korábban már szó volt: a köznapi gondolkodás megrögzöttjei előszeretettel tartják magukat a *valóság* embereinek. Szemükben a művészi képzelet, illetve a „rendszer-művészet” (filozófia) emberei a lényegkeresés különféle (*diaphoron*) sugárútjain éppen a lényegtelenségek (*adiaphora*) kódében hajlamosak „elszállni”.

Ha egyetlen kifejezéssel akarnám jelölni, milyen hozadékot vártam e most lezárult, képzeletbeli utazástól *guide*-ként és egyben résztvevő gyanánt, ez (még ha pontatlan is) a következő lenne: valóság-érzékenyítés. Ezen a *gondolkodás realitásérzékének növelése* értendő. A művészet és a filozófia nem csak, mint láttuk, az érvek végső alapjainak megalapozhatatlanságában közös. Közös ama hozadékban is, hogy virtualitást gondoló képességünk, produktív képzelőerőnk épp gondolati realitásérzékünk ki-művelésére hivatott. Csakúgy, ahogyan a valóságglátás élesítését szolgálják, mondjuk, az utópiák és az ukróniák, azaz a *másképp-lehető* világhelyek és a *másképp-eshető* történelmek látványai.

Van a fiatal Lukács Györgynek egy plasztikus kifejezése, hogy a gondolkodást mire teszik figyelmezzé az utópiák és ukróniák (Lukácsnál ezek a mesék és a dosztojevszkiji regényeposzok): a *valóság-fellazulásra*. A „valóság-fellazulás” fogalmával¹⁴⁷ Lukács kétféle történetfilozófiai korszakra figyelmeztet. Egyikben, mint írja, a valóság „szigorúan egyértelmű és egy irányba mutató” utat jelöl ki. Bennük *van* (valóságként) *az, ami van*. Másikban viszont „a valóság útja elveszti ezt az egyértelmű egyirányúságát”. Bennük *van* (valóságként) *az is, ami lehet*. A filozófiai tér látványa adta „intuitív kettős látás” – ez a kifejezés is tőle való¹⁴⁸ – együtt látja valóságként azt, ami van, és azt, ami lehet.

A valóság fogalma annál is inkább kulcskérdés, mert a filozófia eredeti küldetését érinti. Hívjuk ezt visszafogottan a filozófia *tisztánlátási mandátumának*. A filozófia nem ígért minden fajában és alakjában bölcsességet. De tisztábban látást mindig ígért. Reményt keltett elérni a dolgok „világos és elkülönített” (Descartes) felfogását éppúgy, mint a „nagykorúságunkhoz” méltó észhasználatot, a szuverén „öngondolkodást” (*Selbstdenken*, Kant).¹⁴⁹ A filozófia tisztánlátási mandátuma azonban, bármely igazság-irányzat küldöttjei akarjunk is lenni, csak a „valóság” nehéz fogalmával szembe nézve vehető fel egyáltalán.

A filozófia relativitás-tere ismeretén edződött *realitásérzék* valami nagyon *tág*, *széles* látószöveget kapcsolhat össze egy nagyon *szűkkel*, *keskennyel*. Ami a *tág*: a különféleképpen nyitott, személyességen túli *dimenziók látása*. Ami a *szűk*: a választásainkban, elhatározásainkban kiütköző, személyes *preferenciák ismerete*. Számos filozófust foglalkoztattak – Pascaltól, Kanttól, Schillertől kezdve Nietzsche, Bergson, James-en, Jungon, Wittgensteinen, Heideggeren át a *metastílusokon* gondolkodó, mai teoretikusokig¹⁵⁰ – a filozófiai gondolkodás játéktérének *ellenpólusai*. A „valóság” fogalmát talán érdemes felfognunk úgy a sok lehetségesből, hogy az nem más, mint ezektől az ellenpólusoktól, ellentett látószögektől közrefogott *játéktér* maga.

47. Amennyiben biztos

A legrégebbi korok óta – de Szókratész, Arisztotelész óta feltétlenül – a filozófia legsajátábbnak elismert vállalkozása és nevét fémjelző produktuma az *igazság* állítása volt a *valóságról*. Meglátni és igazságként feltárni azt, ami *van*, de mindeddig *el volt fedve* a tekintetek előtt. A *valóság* nehéz kérdései – például: hogy miről, ki által, hogyan, mi célból szólna az igazság – jobbra el lettek intézve azzal, hogy a valóság *megvan* „valahol”, és végtelen türelemmel várja az őt végre felfedő és filozófiai szóval kimondó igazságot.

A dajkameséből – hogy a toronyszobában alvó Valóság-Csipkerózsika az ő Igazság-Királyfijának meglevenítő csókjára vár – legalább kétszáz éve kinőtt a filozófia. Hegelnél a valóság már nem *objektív változatlanságot* jelent, mely igazságaink mozdulatlan talapzata. Ellenkezőleg, Hegel *abszolút forgandóságot*, „állhatatlanságot” ért rajta, mely rajtunk is áthat. Kierkegaard szerint a valóság a *szükségyszerűség* és a *lehetőség* együttese; és az így felfogott valóságnak szerves része a *véletlen* is.¹⁵¹ A fiatal Lukács „valóság-fellazulás” fogalma mögött szintén az áll, hogy a valóság nála is két alapformára hasad: a változtathatatlan tünő *szükségyszerűség* valóságára (ami a filozófia emberének „metafizikai valóság”, a köznapokénak csak „élményvalóság”), illetve a megvalósíthatatlan tünő *lehetőség* valóságára („lélekvalóság”).

Különben, a magyar filozófiának egykor nagy erőssége volt a valóság többsíkú, differenciált és dinamikus felfogása – az, hogy a valóságot nem választotta *külön* a tettől, a gondolatától, az értelmezéstől. Csak a rendszerfilozófia és a történetfilozófia egy-egy képviselőjétől idézek: a „valóság durva fél-

reismerése... a létezéssel való felcserélése. A valóság... teljesen másfajta állítmány, mint a létezés: értékpredikátum.” „A valóság a gondolattal *jön létre*; értelme a gondolat értelmében rejlik, létezésének módja *abban* a létezésben van adva, amelyet a gondolat értelme teremt”. (Zalai Béla)¹⁵² „Az értelmezés a valóság alkotóeleme és nem utólagos fontolgatása; lényeg és nem csomagolás”. (John Lukács)¹⁵³ Röviden, összefoglalóan: a valóság *értelmezett*, értékelt létezés, továbbá, ismétlem, *egyszerre* ténylegesség és lehetőség.

Ami egyszerre van ténylegesen is, és lehetőség szerint is, az nem egyetlen, és nem megingathatatlan fundamentum. Aki a filozófia relativitásteréből jön, jobb, ha nem reméli minden dolgok egyetlen, feltétlen, megingathatatlan igazság-alapját, amelyet Descartes az individuum (egyén) és a *cogito* (gondolkodom) közös valóság-alapjától remélt. „Az *individuum mint sokaság*”, jegyezte fel magának ezzel szemben Nietzsche (aki sokban Freudnak is mestere volt).¹⁵⁴ Ez a nem-kizárólagos valóság James-nél a filozófiai gondolkodásmódok realitásaiként is *megsokasodik*, „plurális univerzum” lesz. Bergsonnál pedig a valóság *a saját létünkkel együtt válik fluidummá*: „a valóság folyik; s mi vele folyunk”.¹⁵⁵

Nagyjából hármójuk (Nietzsche, James, Bergson) kora óta, idestova több mint száz éve világos, hogy más igazságot veszünk alapul, ha a valóságot *késznek* látjuk, és mást, ha *készülőnek* tekintjük. A különbség hasonlít ahhoz, amivel kezdtem ezt az írást (5. fej.): hogy a köznapi gondolkodás kész igazság-válaszokat vár el a filozófiától egy meglevő valóságról. A filozófia viszont egyre inkább tudatában van annak, hogy az *ő készülő igazság-válaszai mindig együtt készülnek a valósággal*.

A szunnyadva nyugvó, örökké levő Valóság és a felfedésére, megelevenítésére küldetett Igazság régi dajkameséje a múlté. A valóság többé már nem ködök-felhők rejtette, gránitszilárd Föld, az igazság pedig nem a megvilágítására fölkelő, páráit eloszlató Nap. Egyik nem örök talpkő, másik nem öröklétű fény. Mindkettő *fluidum* inkább, mely halandóan sokalakú, folyton alakul, azaz idői mintázatban csapódik, zúdul – *egymásnak*. A konklúziót James vonta le: „Amennyiben a valóság tapasztalható valóságot jelent, mind ez, mind pedig a rá vonatkozó igazság, amelyre az emberek szert tesznek, örökön az alakulás folyamatában van”.¹⁵⁶

Igazság és valóság: kettejük harca minden emberi léptéken túlnyúló küzdelem; hol teremtő, hol pusztító viadal. Az igaznak-tartás, az igazságállítás minden egyes kísérlete behatol a készülő valóságba, hogy az egyetlen, késznek hitt valóság kimerevített képével próbálja igazolni saját igazságát. A valóság pedig újra és újra igazságkísérletekkel próbálja kideríteni magáról, hogy a magának tudott valóság vajon mennyiben szükségszerűség, s mennyiben csak lehetőség. Az igazság stabil, igazolható-ismételhető *értelmet* követel a valóságtól. A valóság ellenben úgy akarja a maga változékony képére formálni az igazságot, hogy igazság ne csak *értelemrögzítésnek* fogja föl magát, hanem *értelemképződésnek* is.

De akkor mi az, ami a szóródott mintázati elvű filozófiai igazságokból egész biztosan a képlékennyé vált valóságra vonatkozik? – kérdezhetjük magunktól borúsan, a filozófia relativitásteréből visszatérően. Úgy vélem, nincs realisabb (bár legkevesbé sem megnyugtató) válasz erre a nehéz kérdésre, mint az, amelyet a fizikai relativitáselmélet megalkotója, Einstein adott egyik előadásában a fizikai va-

lóság és annak igazságai, nevezetesen a matematikai tételek viszonyáról. Így szól: „Amennyiben a matematika tételei biztosak, nem a valóságra vonatkoznak, és amennyiben a valóságra vonatkoznak, nem biztosak.”¹⁵⁷

Az einsteini mondat parafrázisát érdemes kiemelten rögzíteni utazásunk hozadékaként. *Amennyiben a filozófia igazságai biztosak, nem a valóságra vonatkoznak, és amennyiben a valóságra vonatkoznak, nem biztosak.*

48. Valóság és megvalósulás

A filozófiai térben főleg az igaznak-tartások és igazságképződések különféleségének látványa kötötte le a figyelmünket. Visszatérőben onnan inkább arra leszünk kíváncsiak, vajon ez a betekintés segíthet-e abban, hogy a filozófia teréből nézve már inkább *fluidnak belátott valóság* ki ne folyjon kezünk közül. Továbbá az sem mindegy, hogy *ugyanakként* térünk-e vissza a köznap gondolkodás terébe: üres kézzel érkezünk-e vissza vagy sem. Ez utóbbi kérdést, hogy a jelen utazás adott-e megőrzendőt és elgondolkodtatót, persze kinek-kinek magának kell megválaszolnia. Mivel, mint mondtam, én is egy vagyok az utazók közt, a visszatérés és a hozadék kérdése magamnak is felteendő.

A bolygóközi tér mozgó obszervatóriumai számára becses, de veszélyesen begyűjthető szerzemények a köztminták, égi törmelékek. A filozófiai térben utazók szuvenírjei nem kevésbé veszélyesek. Ami itt begyűjthető, az, nevével ellentétben, nem a „bölcsek köve” (*lapis philosophorum*), legfeljebb a *tudhatóság próbaköve* kérdések és válaszok alakjában. A filozófia tere mostanra megtanított bennünket, hogy elvont fogalmainknak különfélék a felfogási irányai. Ez a „valóság” esetén sincs másképp. Muszáj a filozófia valóság-felfogási égtájainak különbségeire röviden kitérni, mert e nélkül hiába is hoznék fel példákat arra, hogy a filozófiai tér épp a gondolati valóságérvé kiművelésére való.

Van, akinek a valóság azt az *állandó alapot* jelenti, amely a létezők számára szüntelen, objektív fennállást biztosít. Van, akinek a valóság az a *mindent eredezttető lény*, amely a létezőket létezni engedi. Van, akinek a valóság azzal a *totalitással* jelent egyet, amely a dolgokat térben-időben, a maguk teljességében és történetiségében átfogja. Van, aki valóságon *lehetőség* és *szükségyszerűség* örökké vitatott, kérdéses hovatartozású határmezsgyéjét érti. És így tovább.

A valóság felfogás-égtájit keresztbe metszi egy eddig nem érintett kettősség, mely a filozófiai hagyományban nagy erővel jelenik meg. Valóságon mást értünk, ha *realitas* értelemben tekintjük, azaz ha létnek vesszük, és mást, ha *actualitas* értelemben, azaz megvalósulásnak tekintjük. E legalább Arisztotelészig visszanyúló distinkció újkori leszármazottja a különbségtétel (Kantnál, Hegelnél, Husserlnél) az *időbeliségre érzéketlen metafizikai lét* és *időbeliségre érzékeny tapasztalati valóság* eszméje között.

A filozófiai térrel való ismerkedés remélt hozadéka a valóság minden említett dimenziójára értendő. Szert tenni *valamivel reálisabb képre* arról, hol, miként s hogyan vagyunk, a világról, magunkról, lehetőségeinkről és képességeinkről: ezt általában nem szoktuk veszteség-hozadéknak számítani. He-

lyesen akarjuk tudni a dolgokat; helytálló tudást remélünk. Wittgenstein szerint: „Ha léteznék egy ’helytelenül hinni’ ige, az nem volna értelmes kijelentő mód egyes szám első személyben.”¹⁵⁸ Ez annál inkább igaz, mert aki valaha átlépett a filozófiai térbe, értsd: behatóan ismerkedni kezdett saját nem-tudásával, nem akarhatja, hogy *valótlanul* tudjon bármit is. Ami persze nem biztosíték az ellen, hogy ez nem fog neki sikerülni; hisz tudjuk, nem egy filozófus gondolkodása vált szörnyűségessé.

Szókratész fontos *etikai* belátása, hogy az erény elérhető, de örökös és végleges tulajdonunkként nem birtokolható.¹⁵⁹ Ez vonatkozik kognitív realitásérzékünkre, *értelmi és érzelmi intelligenciánkra* is. Ez is becses holmi, és ez is veszthető.

49. Több szem többet lát?

Maradjunk a gondolatnál, hogy a Különfélék mintázata (a több vonzásirányban „szóródó” filozófiai tér) ismeretében választott Egyfélének (döntésünk egy adott elképzelés mellett) *magasabb realitásfokú*, mint az, amelyet akkor választanánk, ha nem tudnánk gondolkodásunk eredendő polimorfijáról, alapjai különmeműségéről. Korunk filozófiája emberképében, tudományfelfogásában, történelem-szemléletében hajlani látszik, mondom óvatosan, a különféle vetületek, sőt különmemű dimenziók együtt-látására, még ha egyenrangú, együttes érvényük elismerésére nem is. Említék néhány további példát.

Az *elmefilozófiában* nemcsak az a kép vált uralkodóvá már jó ideje, hogy az elme a testtel és a környezettel szoros együttest alkot, hanem az is, hogy együtteségük különféle felfogásmódok vetületében ragadható meg. Ez az ún. 4E-elmélet: *extended, embodied, embedded, enactive mind*, azaz kiterjesztett, megtestesült, környezetébe beágyazott, cselekvéses elme. A *tudományfilozófiában* az érvelési sztenderdek mai felfogása, ahogy ezt korábban már láttuk, különféle gondolkodási és érvelési „stílusokat” lát együtt, és így ismeri el produktivitásukat.

A *történelem* filozófiai szemlélete sem maradt meg a premodernitás–modernitás–posztmodernitás egyetlen elvet, a valahonnan valahova tartó haladás, a *fejlődés* elvét érvényesítő alapállásánál (és természetesen ennek pusztá ellenképénél sem, mely szerint a világtörténet menete nem más, mint *viszszafejlődés*). Az utóbbi évtizedekben a történeti tudat tájékozódni kezdett másfajta szemlélet felé is. Ez a történeti korokat, eszményeket, hatalmi intézményeket egymásba ékelődve, egymásra torlódva, egymásra fűződve látja, a különféleség komplexumának tekinti. E szemlélet lehetséges neve az eredetileg a régiók (nem a történeti korok) egyenjogúsítására bevezetett fogalom, a *transzmodernitás*. Itt a *transz*-előtag elsősorban nem azt jelenti, hogy a pre- és posztmodernitások történeti menete *után* vagyunk, hanem, hogy ezek *egymásra áthúzódó* együttesével érdemes számolni.

Mit mutatnak a példák? Azt, hogy filozófia tér különféléjének, különmemű alapú világegyüttesének látványa nem pusztán az interdiszciplináris megközelítések indokoltságát láttatja be velünk. Többet mutat. Azt láttatja be velünk, hogy ha a filozófia valóban, *természete szerint* „sokfejű szörny”, úgy

ahelyett, hogy fejének egyikét akarnák kinevezni igazi főnek, és a többit levágásra ítélnék, kiindulhatnánk másból is. Egy első látásra elképzelhetetlen alapállásból, ha tetszik, képtelen ötletből. Nevezetesen: hogy a filozófia nevű „szörny” *minden egyes fejére szükségünk van.*

Habár ez a kiindulópont a filozófiára alkalmazva képtelennek tűnik, mégis szívesen nevezném, Aldous Huxley szavával, „emberpártinak” (humanist), szemben azzal, amit ő „emberfölöttinek” (superhumanist) hív. Huxley ezt írja ugyanis egyik nagyszerű esszéjében (*Spinoza és a kukacok*):

A lelket *egyfélvé* (singleness) kell redukálnunk, erőszakkal, ha kell sebészi beavatkozással; egy kivételével le kell vágnunk a hidra minden fejét. Ezt parancsolja, aki emberfölötti (superhumanist). Az emberpárti (humanist) viszont az *összes* fej egyenlő létjogosultságát elismeri. Igyekezete arra irányul, hogy az egész gyűjteményt, ha nem is békében (ami lehetetlen lenne) tartsa meg, de legalább valami kiegyensúlyozottan ellenséges hadiállapotban (in a condition of balanced hostility), krónikusan elintézetlen hadihelyzetben, melyben a vereségek változnak, és a győzelmek nem maradandók.”¹⁶⁰

Az, hogy ne „egyféleség” hívők legyünk a filozófiában, hanem olyanok, akik a gondolkodásmódok „kiegyensúlyozottan ellenséges hadiállapotát” vallják, nem veszélytelen kiindulópont. Több szem többet lát – de vajon több fej többet ért-e? Ha „többet” nem is, mindenesetre többfélét ért. Tud *másféle* megközelítésről. Ez minden lehetőség-elgondolás lehetőségfeltétele. Igaz, ez a kiindulópont kiforgatja a filozófiát egy-igazságának evidenciájából. Sőt, abból a hagyományból is (lásd a vak Teiresziász alakját), hogy inkább ne is legyen az *igaznak-tartásra* szemünk, csak a látásunk elől elrejtett *igazság meglétének hite* ki ne vesszen a világból.

Csak hogy a filozófiai tér – amelybe ez az írás hívott képzeletbeli utazásra, s amelyet ábrázolni szeretett volna – minden, csak nem az igazság „szent ligete”. Nem rezervált terület. Ellenkezőleg: relativitásokkal teli, polimorf, szubverzív képződmény. Veszélyes hely. Mással sem találkozni itt, mint átfordított és visszajára fordított „világokkal”, az el- és visszafordulás mozgásaival, kiforgatással és felforgatással.

Ennek kapuján belépve, nem tudni, hogy az utazónak *végül* mivel kell felhagynia. Például nem azzal az „emberi, nagyon is emberi” reménnyel-e, hogy a filozófia tere „az igaz út” (*la diritta via*) megjelésére való, vagy: hogy e tér igazsága okvetlenül az igazságait igaznak-tartó *emberé*. Ezt nem abban a hiszemben kérdőjelezem meg, hogy a filozófiai tér igazsága egy embert felülmúló, természetfeletti lény fennhatósága alá tartozna. Ellenkezőleg. A filozófia tere más értelemben mond magáénak „szörnyeteg” igazságot. Az igaznak-tartás itt úgy lehet *mindenkié*, hogy az igazság mindeközben mégis – *senkié*.

51. Visszatérőben megáll

Visszatértünk oda, ahonnan indultunk.

Milyennek *reméljük* hát látni azt a bizonyos, filozófiai térbe nyíló kaput, amely állítólag olyan széles, hogy könnyű eltalálni? Olyannak, mint ami Parmenidésznél az örök idők örök igazságára nyílik?

Vagy olyanak, mint ami Danténál a *Pokolba* vezet? Vagy olyanak inkább, amin át mondjuk Platónnál a *Lakoma* (*Szümposzion*, „együtt-ivászat”) színhelyére, Agathón házába jutunk? Oda, ahol a félrészeg Alkibiadész a filozófia adta elragadtatottságról, minden józanésztől való idegenségről beszélt, a bölcsesség szeretetének „szent tébolyáról”, amelyből nem remélhető, de nem is kívánatos a kijózanodás?

Nem muszáj, hogy csak az egyik, vagy a másik bizodalom léptessen be minket a filozófia terébe. Nem muszáj azt a *reményt* táplálnunk magunkban, hogy itt majd az isteni igazság, az isteni igazságszolgáltatás vagy, ellenkezőleg, a bölcs istenektől művelni nem tudott, ám annál élvezetesebb, bölcsesség-szerető „rendszerművészet” helye lesz feltalálható. Utóvégre, a görögök ünnepein tisztelték ugyan a bor, a mámor és a termékenység istenét, Dionüszoszt, de nem tisztelték, mi több, *átoknak tartották a reményt*.

Azzal a gondolattal ellenben muszáj megbarátkoznunk, hogy filozófiára *ez az egyetlen tér* adott – amely épp a különбözés helye. Ez a tér tele van *vélт bizonyosságokkal*, miközben egyetlen *biztos helyet* sem találni benne, mely ne a saját irányzatunk vonzáskörébe esne. Egyik-másik világából ki lehet szállni ugyan, de nem lehet *más teret* találni mellette, helyette.

A filozófia „radikálisan” (meghatározottan, definitíven) plurális tere a „szemléletek rendszerének” *egyetlen objektív teljessége*. Ez a hatalmas, tetrapod-univerzum, ez a különböző elvek uralma alatt álló erőter-együttes, tetszik, nem tetszik, minden bölcselkedés, minden filozófiai érvelés, kognitív akció *egyetlen színtere*; többféle dialektusa a módszeres gondolkodás *egyetlen anyanyelve*. Ez a sokféle módon tagolt, más-más teóriastílusban szóródott, inhomogén tér a filozófiák *egyetlen színtere*; megismerésmódjaink „kétfajta világossága” pedig az *egyetlen fény* benne. Ez minden lehető és lehetetlen világlátás *egyetlen otthona*. Mindent egybevetve: a felforgatás és összeviasszaság, amely filozófiai rendszerek, világok alakjában e tér eltérő irányai szerint szóródik többfelé, az *egyetlen rend*, mely egyáltalán honolhat itt.

Az, aki ide vetődik, a „józanész”, a józan értelem – értsd: a *kételytől magát nem zavartató* köztudat – számára különféleképpen „fordított” világok terében találja magát. Olyan világok közt, amelyek róják a maguk *különböző* pályáit, így *járják végig* – ütközve is – feltevéseik, sejtéseik, érveik útját. Aki ide vetődik, csakhamar bőrén is érzi a filozófia relativitás-alkatú, „szóródott rendszerű” terének vonzásait, taszításait. Egy különös bábeli torony-komplexumét, négy irányba örvénylő vonzásterekkel. Azzal a különbséggel, hogy a filozófia négytornyú tetrapod-terének érvelő beszédeit, a *filozófiák nyelvét senki nem zavarta össze* büntetésből. Azok „rendszerei” egymás számára egy ponton túl mindig „örült beszédek” voltak és maradtak.

Csoda-e, hogy sokan hányódásnak érzik itt forgolódniuk, távol a köznapi, gyakorlati élet sokkal „józanabb” világától. Csoda-e, hogy szédülő fejjel, csalódva térnek vissza innen, ahol nem találni mást, csak forgandóságot, bizonytalanságokat és közömbös különбözéseket.

De mindig akadnak páran, akik élvezve egy mindennél tágasabb, szellemi tér szabadságát, saját felfogásuk alapjaira is kíváncsian, úgy gondolják most, amikor a filozófia teréből éppen visszalépnének a köznapi gondolkodás terébe, hogy a kapunál mégis *megállnak*. És inkább fölhangynak minden „józan” reménnyel.

¹ Sagan, Carl: „A New Way To Think About Rules To Live By”. *Parade Magazine* 1993. november 28. <http://tetrahedral.blogspot.com/2011/12/carl-sagans-new-way-to-think-about.html> (2020.02.16.) Módosított verziója megjelent magyarul, lásd Sagan: *Milliárdok és milliárdok*. Ford. Dr. Both Előd. Budapest, Akkord Kiadó, 2000.

² Arisztotelész: *Metafizika*. 993a. <https://muvelodestortenet.weebly.com/uploads/3/1/6/3/3163669/arisztotelesz-metafizika.pdf> (2020. 02. 14.)

³ Dante Alighieri: *Isteni színjáték. Pokol*. Ford. Babits Mihály.

⁴ Kant, Immanuel: „A metafizikai megismerés első alapelveinek új megvilágítása”. Ford. Ábrahám Zoltán. In Kant: *Prekritikai írások 1754-1781*. Ábrahám Zoltán (szerk.) Budapest, Osiris, Gond-Cura Alapítvány, 2003. 14. o.

⁵ Heidegger, Martin: *Schelling értekezése az emberi szabadság lényegeről*. Ford. Boros Gábor. Budapest, T-Twins Kiadó, 1993. 207. o.

⁶ Nietzsche, Friedrich: „Schopenhauer mint nevelő”. in *Korszerűtlen elmékedések*. Ford. Hidas Zoltán. Budapest, Atlantisz Kiadó, 2004. 265. o.

⁷ Schopenhauer, Arthur: *A világ mint akarat és képzet*. Ford. Tandori Ágnes, Tandori Dezső. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1991. 370. o.

⁸ A Marx-idézet a *Feuerbach-tézisek* utolsó darabja: „A filozófusok a világot csak különféleképpen értelmezték; de a feladat az, hogy megváltoztassuk.” http://adattar.vmmi.org/cikkek/1535/letunk_1973_2-3_10_karl_tezisek.pdf (2020. 03. 12.) A Montaigne-idézetet – eredetiben: „Les autres forment l’homme; je le recite” – lásd Montaigne: „A megbánásról”. *Esszék. III*. Ford. Bajcsa András, Csordás Gábor. Pécs, Jelenkor, 2003. 23. o.

⁹ Hévízi Ottó: *A Liget, a Sétány, a Csarnok és a Kert. A filozófia színterei*. Budapest, Kalligram, 2018.

¹⁰ Nietzsche: A történelem hasznáról és káráról. Ford. Tatár György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. 49. o.; uő: *Így szólt Zarathustra*. „Az emelkedettekről”. Ford. Kurdi Imre.

¹¹ Kant szerint a tiszta ész „architektonikája” – azaz rendszerszerű, tudományosan felépült együttese – „a rendszerek mestersége”, avagy „művészete” (*Kunst der Systeme*). Kant: *A tiszta ész kritikája*. B 860. Ford. Kis János. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2004. 647 o.

¹² Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2001. 262. o.

¹³ „A filozófus ezt mondja: ’Nézd így a dolgokat!’” Wittgenstein, Ludwig: *Észrevételek*. Ford. Kertész Imre. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1995. 91. o.

¹⁴ Merleau-Ponty, Maurice: *A filozófia dicsérete*. Ford. Sajó Sándor. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2005. 27. o.

¹⁵ *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*. Török Endre (szerk.) Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1983. 228-229. o.

¹⁶ Leibniz levele Arnault-hoz (1687. április). Ford. Endreffy Zoltán. Lásd Leibniz, Gottfried Wilhelm: *Válogatott filozófiai írásai*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1986. 94. o.

¹⁷ „Az *egzisztencia* kifejezést a *közvetett* lét jelölésére tartjuk fenn. De a létet bizonyára el is képzelik – talán a tiszta fény képében mint a homálytalan látású világosságot, a semmit pedig mint a tiszta éjszakát, és különbségüket e jól ismert érzéki különözéshez kapcsolják. Valójában azonban, ha ezt a látást is pontosabban elképzeljük, akkor könnyű észrevenni, hogy az abszolút világosságban éppoly sokat és éppoly keveset látunk, mint az abszolút sötétségben, hogy az egyik látás éppúgy, mint a másik, tiszta látás, semminek a látása. Tiszta fény és tiszta sötétség két egyazonos üresség.” Hegel: *A logika tudománya* I. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 68-69. o.

¹⁸ Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*. Ford. Farkas Henrik, Szabó Zsigmond. L'Harmattan Kiadó, Szegedi Tudományegyetem Filozófia Tanszék, 2007. 142, 282. o.

¹⁹ Nietzsche: „Filozófia a görögök tragikus korszakában”. Ford. Molnár Anna. In uő: *Platón és elődei*. Ford. Kurdi Imre. Budapest, Gond-Cura Alapítvány, 2007, 31. o.

²⁰ Descartes, René: *Elmélkedések az első filozófiáról*. Ford. Boros Gábor. Budapest, Atlantisz, 1994. 72. o.

²¹ Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Szeged, Ictus, 1997. 417, 423. o.

²² Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1979. 132. o.

²³ Warburton, Nigel: *A filozófia világa*. Ford. Bánki Dezső. Kossuth Könyvkiadó, 1993. 10. o.

²⁴ Niels Bohr mondását idézi Werner Heisenberg: *Rész és egész. Beszélgetések az atomfizikáról*. Ford. Falvy Mihály. Budapest, Gondolat, 1978. 337. o.

²⁵ Pascal, Blaise: *Gondolatok*. Ford. Pödör László. http://www.ppek.hu/konyvek/Blaise_Pascal_Gondolatok_1.pdf (2020. 03. 16.)

²⁶ Diderot, Denis: „Gondolatok a Természet Értelmezéséhez (XIX)”. Ford. Csatlós János. In uő: *Válogatott filozófiai művei*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 80.

²⁷ Popper Leó: „Művészeti-művészetelméleti jegyzetek.” in uő: *Dialogus a művészetről*. MTA Lukács Archívum, T-Twins Kiadó, 1993. 192-193. o.

²⁸ Wittgenstein: *Észrevételek*. id. kiad. 29.

²⁹ Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*, id. kiad. 137. o.

³⁰ Fink, Eugen: „Operative Begriffe in Husserls Phenomenologie”. In uő: *Nähe und Distanz. Phenomenologische Aufträge und Vorsätze*. Freiburg, München, Verlag Karl Alber, 1976. 182. o.

³¹ I. m. 186. o.

³² Nemes László: „A filozófiai tanácsadás és a pszichológia”. *Nagyerdei Almanach* 2013/2. 4. évf. 7. sz. http://filozofia.unideb.hu/na/vol2013_2/132_NL_FT_49-85p.pdf. A „filozófiai konzulencia” lakossági szolgáltatásáról bővebben lásd: <https://www.affaritaliani.it/puglia/corigliano-d-otrant-quando-la-filozofia-per-tutti.html>. A „filozófiai tanácsadás” lásd még <https://qz.com/956682/philosopher-andrew-taggart-is-helping-silicon-valley-executives-define-success/> (2020. 03. 10.; köszönöm Scheibelhoffer Miklós segítségét.)

³³ Arisztotelész: *Metafizika* 982b: a filozófia „a tudományok közül... egyedül ez a szabad, mert egyedül ez van önmagáért”.

³⁴ James: „Pragmatizmus”. Ford. Márkus György. In *Pragmatizmus. A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből*. Szabó András György (szerk.). Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1981. 129. o.

³⁵ Nietzsche: *Így szólott Zarathustra*. „A lábadozó”.

³⁶ Wittgenstein: *Logikai-filozófiai értekezés. (Tractatus)* Ford. Márkus György. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989. http://sbin.hu/samples/fulltext/wittgenstein_tractatus.pdf (2020. 02. 15.)

³⁷ Arisztotelész: *Poétika*. 51b.

³⁸ Anzenbacher, Arno: *Bevezetés a filozófiába*. Ford. Vér Gábor, Csikós Ella, Bendl Júlia. Budapest, Herder Kiadó, 1993. 15. o.

³⁹ Hegel: „Bevezetés. A filozófiai kritika lényegéről általában s kiváltképp a filozófia mai állapotához való viszonyáról”. Hegel – Schelling: *Hit és tudás. Tanulmányok a Kritisches Journal der Philosophie-ből*. Ford. Nyizsnyánszki Ferenc. Budapest, Osiris – Gond, 2001. 18. o.

⁴⁰ Hegel: *A szellem fenomenológiája*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 88. skk. o.

⁴¹ Kant: „Az erkölcsök metafizikájának alapvetése”. In uő: *Az erkölcsök metafizikájának alapvetése. A gyakorlati ész kritikája. Az erkölcsök metafizikája*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Gondolat Kiadó, 1991. 94. o. Nietzsche: *Kritische Studienausgabe. 10. kötet. Nachlaß 1882-1884*. Colli, Giorgio – Montinari, Mazzino (szerk.). München, Deutscher Taschenbuch Verlag, de Gruyter. [11] 35. o.

⁴² Kant: *Antropológiai írások*. Ford. Mesterházi Miklós. Budapest, Osiris Kiadó, 2005. 236. o.

⁴³ Heidegger: *A metafizika alapfogalmai*. Ford. Aradi László, Olay Csaba. Budapest, Osiris Kiadó, 2004. 33. o.

⁴⁴ Wittgenstein: *Észrevételek*, id. kiad. 45. o.

⁴⁵ Kierkegaard: *Szerzői tevékenységéről*. Ford. Hidas Zoltán. Debrecen, Latin betűk, 2000. 57. o. Lásd még: „Az igazság közlésének teleologikus felfüggesztése (bizonyos dolgok átmeneti elhallgatása, hogy ami igaz, még igazabbá legyen) egyenesen kötelességünk az igazsággal szemben”. I. m. 87. o.

⁴⁶ Idézi Sing, Simon: *A nagy Bumm*. Ford. Szécsényi-Nagy Gábor. Budapest, Park Könyvkiadó, 2006. 154. o.

⁴⁷ Russell, Bertrand: *The Philosophy of Logical Atomism*. <https://sites.ualberta.ca/~francisp/NewPhil448/RussellPhilLogicalAtomismPears.pdf> (2020. 02. 15.)

⁴⁸ Hawking, Stephen: *Az idő rövid története*. Ford. Molnár István. Budapest, Maecenas Könyvkiadó, 1995³. 176-177. o.

⁴⁹ „LVIII (119) Nem tudom, hogy van ez, de semmi annyira képtelen dolgot nem lehet mondani, amit ne mondana valamelyik filozófus.” Cicero, Marcus Tullius: *A jóslásról*. Ford. Hoffmann Zsuzsanna. Szeged, Belvedere, 2001. 114.

⁵⁰ Arisztotelész: *Metafizika* 1018a.

⁵¹ A *diaphorein* és a *diapherein* közti jelentésátfedésről és különbségről lásd Mudimbe, Valentin Y: „Lettre à René Devisch. Kata Nomon.” In Devisch, René – Nyamnjoh, Francis (eds.) *The Postcolonial*

Turn. Leiden, Langaa & African Studies Centre, 2011. 107. skk. o. <https://openaccess.leiden-univ.nl/bitstream/handle/1887/22177/ASC-075287668-3103-01.pdf?sequence=2> (2020. 02. 26.)

⁵² Arisztotelész: *Metafizika* 1014a, 1040b.

⁵³ Marquard, Odo: „A szellemtudományok nélkülözhetetlensége”. Ford. Mesterházi Miklós. In uő: *Az egyetemes történelem és más mesék*. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 2001. 355. o.

⁵⁴ Lukács György: „Kinek nem kell és miért a Balázs Béla művészete”. In uő: *Ifjúkori művek (1902-1918)*. Budapest, Magvető Kiadó, 1977, 703. o.

⁵⁵ Zalai Béla: *A rendszerek általános elmélete. Összegyűjtött írások*. Budapest, Gondolat, 1984. 210. o.

⁵⁶ Nietzsche könyvének címe ez: *Menschliches, Allzumenschliches* („Emberi, nagyon is emberi”)

⁵⁷ Ami az újkori filozófusokat illeti, lásd Nietzsche: *Így szólott Zarathustra*. „A látomásról és talányról” című beszédét, illetve Kant: *A tiszta ész kritikája* sématanát, benne a sémák osztályjaival (idősor, időtartalmazás, időviszony, időösszesség).

⁵⁸ Mogyoródi Emese: „A preszókratikus filozófia mint életmód”. *Korunk* 26. évf. 2. sz. (2015. február) http://epa.oszk.hu/00400/00458/00613/pdf/EPA00458_korunk_2015_02_007-015.pdf (2020. 02. 22.)

⁵⁹ Lásd Smith, Adam: *History of Astronomy*. (Az írás teljes címe: *The Principles wich Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by the History of Astronomy*.)

⁶⁰ Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet*, id. kiad. 68. o.

⁶¹ Nietzsche: *Platón és elődei*, id. kiad. 324. o.

⁶² Nietzsche: *A bálványok alkonya, avagy miként filozofálunk kalapáccsal*. Ford. Óvári Csaba. Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 2010. 7. o.

⁶³ Goethe, Johann Wolfgang: *Életemből. Költészet és valóság*. Ford. Szöllősy Klára. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1982. 28. o.

⁶⁴ A kanti antinómiák problémája a „világ” fogalmával kapcsolatban így foglalható össze. Egyenlő súlyú érveket tudunk felhozni egymással szemben álló állítások mellett: a világ térben és időben véges versus végtelen, végesen osztható versus végtelenül osztható, van benne szabadság versus determinált, létezik benne szükségszerű lény („isten”) versus ilyen nem létezik benne.

⁶⁵ Nietzsche: *Platón és elődei*, id. kiad. 427. o.

⁶⁶ Wittgenstein: „Előadás az etikáról”. Ford. Babarczy Eszter. *Nappali ház* 1990. 1. szám. http://phil.elte.hu/logic/filtort/wittgenstein_eloadas.pdf (2020. 02. 19.)

⁶⁷ Lásd Heidegger: *Bevezetés a metafizikába*. Ford. Vajda Mihály. Budapest, Ikon Kiadó, 1995, amely a Leibniztől felvetett kérdés taglalásával kezdődik.

⁶⁸ Zalai: *A rendszerek általános elmélete*, id. kiad. 247 o.

⁶⁹ Bryson, Bill: *Majdnem minden rövid története*. Ford. Erdeős Zsuzsanna. Budapest, Akkord Kiadó, 2006. 230. o.

⁷⁰ Nietzsche: *Platón és elődei*, id. kiad. 188-191. o.; Karl von Bär előadásának címe: *Melyik az élő természet helyes felfogása?*

-
- ⁷¹ Buchanan, Mark: *Itt és mindenütt*. Ford. Seres Iván. Budapest, Akkord Kiadó, 2004. 132. o.
- ⁷² Benjamin, Walter: *Angelus Novus. Értékezések, kísérletek, bírálatok*. Budapest, Magyar Helikon, 1980. 966. o.
- ⁷³ Lásd Swedberg, Richard: „From Theory to Theorizing”. In Swedberg, Richard (ed.) *Theorizing in Social Science. The Context of Discovery*. Stanford University Press, 2014.
- ⁷⁴ James: *Pragmatizmus*, id. kiad. 125. o.
- ⁷⁵ Gleick, James: *A káosz. Egy új tudomány születése*. Ford. Szegedi Péter. Budapest, Göncöl Kiadó, 1999. 292. o.
- ⁷⁶ Kant: *Az ítélőerő kritikája* 59 §.
- ⁷⁷ Wittgenstein: *A bizonyosságról*. Ford. Neumer Katalin. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1989. 81. o.
- ⁷⁸ Neffe, Jürgen: *Albert Einstein igaz története*. Ford. Bozsoki Anna-Mária, Gerner József. Budapest, Typotex Kiadó, 2011.
- ⁷⁹ James: *Pragmatizmus*, id. kiad. 145-146. o.
- ⁸⁰ McTaggart, John Ellis: „The Unreality of Time”. *Mind* 1908. 17: 457–73. o.
<https://archive.org/details/mindpsycho17edinuoft/page/456/mode/2up> (2020. 01.15.)
- ⁸¹ Hegel: *Előadások a világtörténet filozófiájáról*. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979². 20-21. o.
- ⁸² Diderot: *Gondolatok a Természet Értelmezéséhez* (XIV), id. kiad. 78. o.
- ⁸³ Kierkegaard, Søren: „Az irónia fogalmáról”. In uő: *Egy még élő ember írásaiból. Az irónia fogalmáról*. Ford. Soós Anita, Miszoglád Gábor. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2004. 261. o.
- ⁸⁴ Kant: *ens rationis* (például a feltételezés), *nihil privativum* (a hiány), *ens imaginarium* (a keret), *nihil negativum* (a képtelenség). Kierkegaard: spekulatív, misztikus, negatív és ironikus semmi.
- ⁸⁵ Tatarkiewicz, Wladyslaw: *A boldogságról*. Ford. Bánki Dezső. Budapest, Kossuth Kiadó, 2010.
- ⁸⁶ Berlin, Isaiah: *Négy esszé a szabadságról*. Ford. Erős Ferenc, Berényi Gábor. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990.
- ⁸⁷ Lásd Kant: *A tiszta ész kritikája*, Hegel: *A logikai tudománya I*, Kierkegaard: *Az irónia fogalmáról*, Heidegger: *Mi a metafizika?* Sartre: *A lét és a semmi*.
- ⁸⁸ Kant: „A filozófiában újabban meghonosodott előkelő hangnemről”. Ford. Nyizsnjánzski Ferenc. in Kant, Immanuel – Derrida, Jacques: *Minden dolgok vége*, id. kiad. 33. o.
- ⁸⁹ Deleuze: *Proust*, id. kiad. 146, 159. o.
- ⁹⁰ Hacking, Ian: „A tudományos gondolkodás stílusai”. Ford. Demeter Tamás. In Forrai Gábor, Szegedi Péter (szerk.) *Tudományfilozófia*. Budapest, Áron Kiadó, 1999.

-
- ⁹¹ Lásd például Pierce, Charles Sanders: „Kinds of Reasoning”. In *Collected Papers Vol I. Principles of Philosophy. Lessons from the History of Science*. 1931. <https://www.textlog.de/4224.html> (2020. 02. 19.)
- ⁹² Lakatos Imre: *Bizonyítások és cáfolatok. A matematikai felfedezés logikája*. Worrall, John – Zahar, Eile (szerk.). Budapest, Gondolat, 1981. Különösen 207. skk. o.
- ⁹³ Granger, Gilles-Gaston: *Essai d'un philosophie du style*. Paris, Armand Colin, 1968. (Az ún. „vektoriális stílust” Granger *grassmanni*, illetve *kleini* stílusnak is hívja, a vektor fogalmát általánosító Hermann Günther Grassmannra és a geometriai transzformációtan atyjára, Felix Kleinre utalva)
- ⁹⁴ Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford Bíró Dániel. Budapest, Osiris, 2000.
- ⁹⁵ Hacking: *Scientific Reason*. Taipei, National Taiwan University Press, 2009.
- ⁹⁶ Borges, Jorge Luis: *A halhatatlanságról*. Ford. Tóth Éva. Budapest, Európa Könyvkiadó. 1992.
- ⁹⁷ Schiller, Friedrich: „Levelek az ember esztétikai neveléséről. 25. levél.” Ford. Papp Zoltán. In uő: *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Budapest, Atlantisz, 2005. 241. o.
- ⁹⁸ James, William: *A Pluralistic Universe*. <https://pdfs.semanticscholar.org/8494/0f71e855cda951c4b519b0d89ad1c9570358.pdf>(2020. 02. 12.)
- ⁹⁹ Whitehead, Alfred North: *A természet fogalma*. Ford. Szabados Levente. Budapest, Tipotex, 2007. 167. o.
- ¹⁰⁰ Hume, David: *Értekezés az emberi természetről*. Ford. Bence György. Budapest, Gondolat Kiadó, 1976. 306. o.
- ¹⁰¹ Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről. 6. levél*, id. kiad. 172. o.
- ¹⁰² Einstein válasza egy újságíró, George Sylvester Viereck kérdésére (*The Saturday Evening Post*, 1929. október 26. 117.): „A képzelet fontosabb, mint a tudás. A tudás határolt. A képzelet átfogja (encircles) a világot.” <http://www.saturdayeveningpost.com/wp-content/uploads/satevepost/einstein.pdf> (2020. 02. 08.)
- ¹⁰³ Deleuze: *Proust*, id. kiad. 23, 93. o.
- ¹⁰⁴ Hacking: *A tudományos gondolkodás stílusai*, id. kiad. 357. o.
- ¹⁰⁵ Bohr, Niels: „Vita Einsteinnel az atomfizika ismeretelméleti problémáiról”. In uő: *Atomfizika és emberi megismerés*. Ford. Nagy Tibor. Budapest, Gondolat, 1964. 98. o. Niels Bohr eszméjéről bővebben lásd Hévizi: „A NIELS-formula”. In uő: *A Liget...*, id. kiad.
- ¹⁰⁶ Wittgenstein: *Vorlesungen 1930-1935*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989. 123 f.
- ¹⁰⁷ Hévizi: *Idő és szinkretizmus, állandó tekintettel Nietzsche-re*. Budapest, Kalligram, 2013.
- ¹⁰⁸ Schopenhauer: *A világ mint akarat és képzet*, id. kiad. 147. o.
- ¹⁰⁹ Kant: „Az erkölcsök metafizikája”, id. kiad. 299. o.
- ¹¹⁰ Heidegger: *A metafizika alapfogalmai*, id. kiad. 23. o.

¹¹¹ Nagel, Thomas: „Milyen denevérek lenni?” Ford. Sutyák Tibor. *Vulgo* V. évf. (2002) 2. szám. Putnam, Hilary: „Agyak a tartályban.” Ford. Ruzsa Ferenc. *Magyar Filozófiai Szemle*. 2001. 1-2. sz. 1-22. o. http://real-j.mtak.hu/5932/1/FilozofiaiSzemle_2001.pdf (2020. 02. 13.) Abbott, Edwin A.: *Sík-föld*. Ford. Garamvölgyi Judit. <https://mek.oszk.hu/01900/01984/html/> (2020. 02. 13.)

¹¹² Chiang, Ted: *Bábel tornya*. Ford. Török Krisztina.

¹¹³ Márkus György: *A „rendszer” után, a filozófia a tudományok korában*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994. 15. o. A családi viszály a filozófiában nemcsak tárgyának, módszerének azonosságát, hanem önazonosságát is érinti Márkus szerint: „a filozófusnak – a szaktudóssal ellentétben — nem áll rendelkezésére egy konszenzuálisan elfogadott és egységesen értelmezett ismeretanyag, amely kijelölné a még megoldandó és megoldható problémák általános körét. Azonban az így adott, egyidejűleg fellépő válaszok egyszerűen összemérhetetlennek tűnnek. Ma jelentős hatással rendelkező áramlatai jelölik ki a filozófia tárgyát a transzcendentális szubjektivitás fenomenológiai elemzésében, a tudományok szemantikai struktúrájának feltárásában, a gnózis feltámasztásában, a kritikai társadalomelméletben vagy akár a filozófiai hagyomány dekonstrukciójában. A filozófia ma nemcsak kulturális és társadalmi relevanciájának kétségesse válásával, hanem félreismerhetetlen identitásválsággal is küzd.” Uo. 12. o.

¹¹⁴ Feyerabend, Paul: *Három dialógus a tudásról*. Ford. Tarnóczy Gabriella. Budapest, Osiris Kiadó, 1999. 233. o.

¹¹⁵ Weber, Max: „A tudomány mint hivatás”. In uő: *A tudomány és a politika mint hivatás*. Ford. Józsa Péter, Glavina Zsuzsa. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1995. 16. o.

¹¹⁶ Bergson, Henri: *A gondolkodás és a mozgó*. Ford. Dékány András. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2012. 129. o.

¹¹⁷ I. m. 29. Bergson a „belépés” világosságát olyan fogalmisághoz társítja, amely „abszolút egyszerű és gyökeresen új”, a „körüljárás” olyanhoz, amely a meglevő fogalmaink „újrarendezéssel” ad másféle megvilágítást a megismeréshez. Bergson végül így foglalja össze ezt a különbségtételt. „Meg kell tehát különböztetni a fogalmakat, melyek magunknak őrzik meg világosságukat, azt egyébként bejuttatva a legrejtettebb zugaikba, és azokat, amelyeknek a kisugárzása külsődleges, a gondolkodás egy egész tartományát világítva meg.” Bergson különbségtételének nagyjából megfelel az a szabatosabb (nem metaforikus) változat, melyet a kiváló filozófiatörténész, Eugen Fink említ. (*Nähe und Distanz*, 184 skk.) Eszerint különbség van az ún. tematikus és az operatív fogalomhasználatú felfogás között. A tematikus gondolkodásnál a megértés az épp „elgondoltra” összpontosít, olyan alapfogalom fellelésére irányul, amely egészében világítja meg a dolgot, megoldja a rejtélyét. Ezzel szemben az operatív gondolkodás, mintegy az előző „filozófia árnyékaként”, inkább kerülőutakat tesz, sémákkal és modellekkel operál, bevilágítja a probléma környezetét, kontextusát és az értelmezés lehetséges mezőit.

¹¹⁸ Lásd Heidegger: *Beiträge zur Philosophie*. Klostermann, 1989. 15, 69. o.; és uő: *A metafizika alapfogalmai*, id. kiad. 29., 91. o.

¹¹⁹ Egy kaotikus rendszer nem feltétlenül instabil. Lásd Gleick: *Káosz*, id. kiad. 64. o.

¹²⁰ Tuboly Ádám írja a kulturális antropológia bevett különbségtételére utalva (belső, émius perspektíva versus külső, étikus perspektíva): „meglehetősen plauzibilis módon tekinthetnénk úgy a filozófiai iskolákra és mozgalmakra, mint egy antropológiai kutatás tárgyára”. Tuboly Ádám: *Egység és tolerancia. A logikai empirizmus tudományos világfelfogása*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézet, 2018 https://www.academia.edu/12919100/Egys%C3%A9g_%C3%A9s_tolerancia_A_logikai_empirizmus_tudom%C3%A1nyos_vil%C3%A1gfelfog%C3%A1sa (2020. 02. 18.)

¹²¹ Kant *A tiszta ész kritikája* utolsó fejezetében („A tiszta és története”), valamint *A gyakorlati ész kritikájában* elsősorban ezeket a hagyományokat szembesíti egymással.

¹²² Zalai: *A rendszerek általános elmélete*, id. kiad. 376. o.

¹²³ Husserl, Edmund: *Ideen I.* kötet, 24 §.

¹²⁴ A *ratio reddenda* Leibniz kifejezése, a *ratio efficiens* Ciceróé. Mindkettőt Heidegger elemzése elevevenítik fel. A *ratio fiendi* elvével Schopenhauer azonosítja a leibnizi elégséges alap elvét (*principium rationis sufficientis*). A negyedik filozófiai alapirány elve (*ratio contra causam*) Schopenhauer és Wolff vonatkozó nézetei révén azonosítható. Erről bővebben lásd elemzésemet az *Idő és szinkretizmus* című munkám 39. fejezetében („Visszatérés az alapokhoz”).

¹²⁵ Kant: *A tiszta ész kritikája*, id. kiad. B 833. 627. o.

¹²⁶ Schmal Dániel: „Elme és tudatosság a fizikai világban: egy párbeszéd margójára”. *Acta Pintériana*. 5. 2019.

¹²⁷ Wittgenstein: *A bizonyosságról* 563 §., 150. o.

¹²⁸ Az „alaptalanság”, „alaptalan alap” frázist – a reflektálás megszűnésének és így az érvelési lehetőség „elfogyásának” wittgensteini gondolatához hasonló jelentésben – Heidegger, Derrida, valamint előttük Schelling használja. Ez utóbbihoz lásd: „minden alap és minden egzisztáló előtt, tehát egyáltalán minden dualitás előtt kell, hogy létezzék egy lényeg; mi másnak nevezhetnénk ezt, mint ősalapnak (Urgrund) vagy inkább alaptalanságnak (Ungrund)? [...] Az alap lényege csakúgy, mint az egzisztáló lényege csak minden alapot megelőző lehet, tehát a feltétlennek tekintett abszolút, az alaptalanság.” Schelling, F. W. J.: *Az emberi szabadság lényegéről*. Ford. Jaksa Margit és Zoltai Dénes. Budapest, T-Twins Kiadó, 1992. 109-110. o.

¹²⁹ Lásd *A tiszta ész kritikájában* a „Tudásról, véletről és hívésről” című fejezetet.

¹³⁰ Nietzsche: *A vidám tudomány* 347. §; Frye, Northrop: „A növekedés és hanyatlás ritmusa”. Ford. Gyukity Márk. In uő.: *Idő nélküli világ. Recenzió-esszék*. Harmadkor-könyvek 9. Szerk. Fenyvesi Anna, Fabinyi Tibor. 1988. 44-45. o. http://acta.bibl.u-szeged.hu/38053/1/harmadkor_009_mell.pdf

¹³¹ „Az elméleti fizikus Stephen Weinberg visszaemlékszik, hogy Husserl galileiánus stílusról beszél, amely ’absztrakt modelleket készít az univerzumból, amelynek – legalábbis a fizikusok – magasabb fokú realitást tulajdonítanak, mint az érzékelés mindennapi világának’.” Lásd Hacking: *A tudományos gondolkodás stílusa*, id. kiad. 351. o. Megjelent írásában, ezzel egybehangzóan, az euklidészi geometria és a „Galilei-féle... matematikai természettudomány” összefüggésében használja Husserl a „stílus” fogalmát. Husserl, Edmund: *Az európai tudományok válsága. I.* Ford. Mezei Balázs. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó, 1998. 39-41. o.

¹³² A *mérsékelt*en szkeptikus Karneadasz, az „új Akadémia” megalapítója (i.e. 214-129) nem zárta ki – ahogy Descartes sem – az igaz és nem igaz képzetek közti különbséget, vagyis az igaz képzetek létét.

¹³³ A „csaló démon” Descartes *Elmélkedések az első filozófiáról* című műve nyitányának egyik főmotívuma.

¹³⁴ Lásd Nietzsche kései fragmentumait: „a szükségszerűség nem tényállás, csak értelmezés”; „nincsenek »magukban való« tények, csak értelmezések”. *Nietzsche Source. Digital Critical Edition. eKGWB (Kritische Gesamtausgabe Werke und Briefe)*. Lásd Nietzsche: Digital critical edition of the complete works and letters, based on the critical text by Colli, Giorgio and Montinari, Mazzino. Szerk. D'Iorio, Paolo. Berlin, New York, de Gruyter, 1967. <http://www.nietzschesource.org/eKGWB/index#eKGWB/NF-1888,12> (2020. 03. 08.)

¹³⁵ Stäudlin, Karl Friedrich: *Geschichte und Geist des Skepticismus vorzüglich in Rücksicht auf Moral und Religion*. Leipzig, Siegfried Lebrecht Crusius, 1794. 33. o.

¹³⁶ Veress Károly: „Az alkalmazás értelme”. In Karikó Sándor (szerk.): *Az alkalmazott filozófia esélyei*. Budapest, Áron Kiadó, 2002. 29. o. <http://mek.niif.hu/00500/00585/00585.pdf> (2020. 02. 19.)

¹³⁷ A kifejezés Márkus Györgytől való. Lásd Márkus: *Metafizika – mi végre?* Ford. Farkas János György. Budapest, Osiris – Gond 1998. 187. o.

¹³⁸ Goethe: *Faust* (Ford. Jékely Zoltán. Eredetiben: *Grau... ist alle Theorie – „szürke minden teória”*.)

¹³⁹ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*. „Előszó”. Ford. Szemere Samu. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983. 20. o. (Az „Előszóban” Hegel egyébként pár oldallal korábban épp Goethe *Faustjából* idéz.) A „szürkére szürke” egy korabeli festészeti módra utal, a *grisaille*-technikára (a francia *gris*, ’szürke’ szóból), mely csak a szürke tónusaival dolgozik. A „szürkére szürke” frázis filozófiai jelentését Hegel az *Előadások a filozófia világtörténetéről* bevezetőjében teszi egyértelművé. „A filozófia a valóságos világ alászállásával veszi kezdetét; s midőn absztrakcióival fellép, szürkét szürkébe festve (*Grau in Grau malend*), az ifjúság frissessége, az elevenség már oda; megbékélése nem a valóságban történik meg, hanem az idealítások világában (*in der ideellen Welt*). A filozófusok a görögöknél tartózkodtak az államügyektől, naplopókká váltak, ahogy a nép ajkán hívták őket; a gondolati világba (*in die Gedankenwelt*) húzódtak vissza.” Lásd <http://www.zeno.org/Lesesaal/N/9781492163411?page=50> (2020. 03. 10.)

¹⁴⁰ Hegel: *A jogfilozófia alapvonalai*, id. kiad. 356. o. A bagolykép félreértésének tisztázásához megemlítendő, hogy az ezt tartalmazó bekezdés így kezdődik: „Hogy még arról a *tanításról* mondjak egy szót, hogy milyen legyen a világ...” Ez világossá teszi, hogy az egész záróbekezdés az absztrakciókkal és előírásokkal beérő idealisták, a *legyen* hívei ellen szól, szemben azokkal, mint Hegel, akik filozófiájukkal azt akarják megérteni, miként *van* a világ. Megjegyzem, csaknem száz éves az a szarkasztikus megállapítás, épp a Minerva baglya képre utalva: „Hegelt idézni annyi, mint félreérteni, tévesen alkalmazni”. Betty Heimann írásából (*System und Methode in Hegels Philosophie*, 1927) idézi Petersen, Jens: *Der Eule der Minerva in Hegels Rechtsphilosophie*. Berlin, New York, de Gruyter, 2010. 5. o.

¹⁴¹ Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*. 8. levél, id. kiad. 178.

¹⁴² Bergson: *Idő és szabadság. Tanulmány eszméletünk közvetlen adatairól*. Ford. Dienes Valéria, reprint kiadás. Szeged, Universum Kiadó, é. n., 132. o.

¹⁴³ Zalai: *A rendszerek általános elmélete*, id. kiad. 220. o.

¹⁴⁴ Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*. Ford. Neumer Katalin. Atlantisz Könyvkiadó 1992. 222. o.

¹⁴⁵ „Tartalom nélkül üres a gondolat, fogalom nélkül vak a szemlélet.” Kant: *A tiszta ész kritikája*, id. kiad. B 75. 106. o.

¹⁴⁶ Merleau-Ponty: *A látható és a láthatatlan*, id. kiad. 256. o.

¹⁴⁷ Lukács: „Hét mese”. In uő: *Ifjúkori művek*, id. kiad. 719-720. o.

¹⁴⁸ Lukács: „A regény elmélete”. In uő: *A heidelbergi művészetfilozófia és esztétika. A regény elmélete*. Budapest, Magvető Kiadó, 1975. 543. o.

¹⁴⁹ Kant: „Tájékozódni a gondolatok között: Mit is jelent ez?” Ford. Vidrányi Katalin. In uő: *Történetfilozófiai írások*. Mesterházi Miklós (szerk.). Budapest, Ictus, 1997. 39. o.

¹⁵⁰ Lásd például Kozhevnikov, Maria: „Cognitive Styles in the Context of Modern Philosophy. Toward an Integrated Framework of Cognitive Style.” *Psychological Bulletin*. 2007. Vol. 133. No. 3.

https://pdfs.semanticscholar.org/039d/2b47a0cc38e222044892d2d11771e065cd61.pdf?_ga=2.228313567.396798379.1581656457-139939706.1581656457 (2020. 02. 10.)

¹⁵¹ Kierkegaard: *A halálos betegség*. Ford. Rácz Péter. Budapest, Göncöl Kiadó, 1993. 44. o.; „A szorongás fogalma”. In uő: *Az ismétlés. Félelem és reszketés. Filozófiai morzsák. A szorongás fogalma. Előszó*. Ford. Soós Anita. Pécs, Jelenkor Kiadó, 2014. 289. o.

¹⁵² Zalai : *A rendszerek általános elmélete*, id. kiad. 363., 419. o.

¹⁵³ Lukács, John: *A párviadal*. Ford. Mészáros Klára. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2009. 107. o.

¹⁵⁴ Nietzsche: „Az új felvilágosodás.” *Jegyzetfüzetek az Így szólott Zarathustra keletkezésének idejéből*. Ford. Kurdi Imre. Szerk. Hévízi Ottó. Budapest, Osiris Kiadó, 2001. 237. o.

¹⁵⁵ Bergson: *A gondolkodás és a mozgó*, id. kiad. 174. o.

¹⁵⁶ James: *Pragmatizmus*, id. kiad. 253. o.

¹⁵⁷ „Insofern sich die Sätze der Mathematik auf die Wirklichkeit beziehen, sie sind nicht sicher, und insofern sie sicher sind, beziehen sie sich nicht auf die Wirklichkeit.” Einstein: *Geometrie und Erfahrung*. Előadás a Porosz Tudományos Akadémián 1921. január 27-én.

¹⁵⁸ Wittgenstein: *Filozófiai vizsgálódások*, id. kiad. 276. o.

¹⁵⁹ Lásd Platón *Prótagorasz* című dialógusát, különösen: 344b-c.

¹⁶⁰ Huxley, Aldous: „Spinoza és a kukac”. Ford. Ábrahám Boldizsár, Mück Dóra. in *Hagyomány és egyéniség. Az angol esszé klasszikusai*. Európa Könyvkiadó, 1967. 517. A fordítást módosítottam. H. O.